

Mysteriën en Verlossingsreligies in de Romeinse wereld

Dr Henk W. Singor

Inleiding

In de Grieks-Romeinse wereld was religie altijd een zaak van de overheid van stad of staat die de cultus organiseerde, op tempels en rituelen toezag, eventueel nieuwe culten introduceerde enzovoorts. Die publieke of 'staatsreligie' had daarom altijd ook een politiek karakter. Daarnaast kwamen er in de Grieks steden in de zesde en vijfde eeuw v.C. particuliere cultusverenigingen of religieuze 'clubs' op. Deelneming daaraan was vrijwillig en had in principe geen politiek karakter. Zo'n vereniging richtte zich op de verering van meestal één speciale godheid. Daarbij kwam het element van de inwijding (individueel of in groepsverband) die tot het 'lidmaatschap' van de vereniging leidde. De Griekse term voor 'inwijding' was *mystērion*. Omdat die inwijding in de regel geheimhouding tegenover niet-ingewijden met zich meebracht kreeg de term de bijbetekenis van 'mysterie'.

Niet alle mysteriën waren overigens altijd zo 'geheimzinnig'. Wel lijkt overal de individuele religieuze behoefte van de deelnemer voorop te hebben gestaan, d.w.z. een behoefte aan persoonlijke hulp, zo niet persoonlijke 'verlossing', die men van de godheid verwachtte. Want met het zwakker worden of zelfs verdwijnen van de politieke zelfstandigheid van de Griekse steden in de Hellenistische wereld vanaf ca. 300 v.C. en later in het Romeinse keizerrijk, lijkt de behoefte aan een persoonlijke religie in onderscheid tot de collectieve religie van de stad of de staat te zijn toegenomen. Die meer persoonlijke religie moet niet alleen emotioneel bevredigender geweest zijn, maar ook als het ware nieuwe verbanden in de vorm van religieuze clubs en gemeenten als een substituut voor de deels verloren politieke verbanden gegeven hebben.

De 'verlossing' die men van dit soort particuliere religie verwachtte betrof altijd hulp en troost in het aardse leven, maar ook – en in de loop van de keizertijd steeds meer – een belofte van een beter leven of in elk geval een vorm van onsterfelijkheid in het hiernamaals. Die 'verlossing' hoefde niet strikt aan een groep of een vereniging gebonden te zijn, want we hebben ook aanwijzingen voor individuele inwijdingen tot de verering van bepaalde helpende goden en voor instructies aan de zielen van individuele doden om zich in het hiernamaals van een gelukkig voortbestaan te verzekeren. Daarnaast kwam in de keizertijd het fenomeen op van een 'filosofische' verlossing, waarbij filosofen en enkele andere intellectuelen (zoals de lezers van de geschriften van het *Corpus Hermeticum*) tot een vorm van mystiek inzicht in het wezen van de kosmos en de plaats van de mens daarin trachten te komen om op die wijze een zekere 'verlossing' van de ziel te bereiken.

De belofte van een voortbestaan van de ziel na de dood was dus niet kenmerkend voor alle zogenaamde mysterieculten, maar werd geleidelijk een trek die wel met veel van die culten geassocieerd werd. Het is goed mogelijk dat indirect het christendom daarbij van invloed was. Want in de keizertijd kwam met het christendom een nieuwe 'verlossingsreligie' op die onmiddellijk een voortbestaan na de dood predikte. Het was geen mysteriecultus, want het kende geen geheimhouding (al kregen bepaalde elementen in de liturgie, zoals doop en eucharistie, geleidelijk wel de trekken van 'mysteriën'), maar wel een particuliere 'vereniging', los van en in de eerste eeuwen dikwijls zelfs in conflict met de staat. Het christendom was ook een exclusieve religie, terwijl alle andere staatsculten en religieuze verenigingen gemakkelijk allerlei godheden tegelijk of naast elkaar konden

vereren. Ook anders dan de andere mysterieculten kon het christendom zich in de derde eeuw tot een massabeweging ontwikkelen en daardoor in de vierde eeuw (na de bekering van keizer Constantijn rond 310-312) een verbond met de staat aangaan. Als gevolg daarvan zou de exclusiviteit van het christendom staatspolitiek worden en aan het bestaan (in elk geval het bovengrondse bestaan) van alle andere religie buiten het orthodoxe of katholieke christendom in de loop van de vierde t/m de zesde eeuw de facto een einde maken. Want binnen het christendom of 'aan de rand' ervan hadden zich in de eerste eeuwen ook varianten ontwikkeld die met de mysterieculten meer gemeen hadden, zoals geheimhouding en speciale eigen rituelen (gnostici, manicheërs, marcionieten e.a.).

Inhoudsopgave

College 1.

H1. Inleiding: het Romeinse rijk en zijn religieus landschap

H2. Persoonlijke religiositeit en vroomheid, verlossing, magie en mysteriecultus

H3. De Mysteriën van Demeter en Kore in Eleusis (6de eeuw v.C. – 4de eeuw n.C.)

H4. De Mysteriën van De Grote Goden van Samothrake (5de eeuw v.C. – 3de eeuw n.C.)

College 2.

H5. De Mysteriën van Dionysos (6de eeuw v.C.- 4de eeuw n.C.)

H6. Privé initiaties, Orfeus en de gouden tabletjes voor de doden (4de eeuw v.C. – 3de eeuw n.C.)

H7. De cultus van de Moeder der Goden of de Grote Moeder

H8. De verering van de Syrische Goden, met name de Syrische Godin

College 3.

H9. De verering van de Egyptische goden, met name de Isiscultus

H10. De cultus van Mithras

H11. Neoplatonici

H12. Het *Corpus Hermeticum*

College 4.

H13. Het ontstaan van het christendom

H14. De ontwikkeling van het christendom als verlossingsreligie

H15. Het Montanisme

H16. De Marcionieten

College 5.

H17. Gnostici

H18. Manicheërs

H19. Opkomst, transformatie en ondergang van verlossingsreligies

H20. De 'overwinning' van het orthodoxe of katholieke christendom

Bibliografie

College 1

H1. Inleiding I. Het Romeinse rijk en zijn religieus landschap

A. Voor het hele Romeinse rijk en zijn inwoners, met uitzondering van joden en christenen, geldt in grote trekken het volgende:

- Het wemelt van de goden en godinnen: op stedelijk, provinciaal en rijksniveau zijn er de door de overheid erkende en vereerde goden. Daaronder zijn de traditionele goden met Latijnse en Griekse namen ook in de 3de eeuw nog altijd de belangrijkste, zoals Jupiter (Zeus), Mercurius (Hermes), Hercules (Herakles), Diana (Artemis), Liber of Bacchus (Dionysos), Venus (Afreodite), Minerva (Athena), Juno (Hera), Ceres (Demeter), Proserpina (Kore of Persofone), Aesculapius (Aisklepios), Neptunus (Poseidon), Mars, Apollo, Sol, Silvanus, Fortuna (Tyche), Victoria. Dit alles nog afgezien van de ontelbare goden en godinnen die alleen in hun eigen provinciale regio's bekend bleven. Voorts is typerend voor deze tijd de verering van de *divi* of vergoddelijkte keizers na hun dood en van verscheidene keizers al bij hun leven, een keizercultus die in het hele rijk werd aangetroffen, bevorderd door lokale en provinciale overheden en rijke particulieren.
- Verering d.m.v. offers, wijgeschenken, festivals met dansen en processies, mimevoorstellingen, hymnen, jaarmarkten etc.
- Overall zijn heilige tuinen, parken, vijvers, bronnen, bossen etc. Hier kan men (vaak) picknicken, van gratis of goedkoop vlees genieten tijdens festivals of offerplechtigheden etc.
- De opkomst en verbreiding van oorspronkelijk niet-Griekse of niet-Romeinse godheden: b.v. Cybele, Isis en Serapis, Syrische godheden, Mithras enz. Daaronder zijn verscheidene zg. mysterieculen. Getalsmatig (gemeten naar hun aanhang) zijn deze echter veel minder belangrijk dan de traditionele culten, maar er bestaan opvallende overeenkomsten met aspecten van of versies van het opkomende christendom.
- Het bestaan van een menigte goden en godinnen met vaak overlappende of soms bijna identieke werkingen of invloedssferen stimuleert verschillende tendensen die kenmerkend zijn voor de religieuze ontwikkeling van deze tijd: romanisering en hellenisering (het aan Griekse of Romeinse godheden gelijkstellen van 'exotische' goden), vaak gepaard aan syncretisme (vermenging van diverse cultuspraktijken); ook een duidelijke tendens naar henotheïsme (de verering van één godheid als hoogste en machtigste of als een goddelijk principe waarvan andere godheden slechts aparte manifestaties zijn, b.v. Zeus, Aisklepios, Serapis, Isis, Sol enz.), zelfs kon dat bij sommige meer filosofisch gestemde personen tot een vorm van monotheïsme leiden.

B. Wat in het algemeen de meeste mensen geloven:

- de goden zijn machtig en in wezen goed (het kwaad wordt vooral of uitsluitend
 - door boosaardige demonen veroorzaakt).
- orakels bestaan (die van Apollo zijn de belangrijkste maar er zijn verschillende andere), want het is in principe voor bepaalde personen of geesten (goden, demonen, de geesten van de doden, door een godheid bezielde mensen) mogelijk om de toekomst te kennen.
- geloof in het Lot of de Voorbeschikking is wijd verbreid. Dat Lot kan in de sterren

zijn vastgelegd (astrologie), maar is hoe dan ook 'bepaald'. Toch kan de grillige fortuin (Fortuna) voor onverwachte wendingen zorgen, terwijl zeer grote goden (Zeus, Isis, Christus voor de christenen) sterker zijn dan het Lot en dan de sterren en de loop der gebeurtenissen onverwachts kunnen veranderen.

- het wereldbeeld dat hierbij hoort: in de aarde rusten de doden, maar ook de heroën (min of meer vergoddelijkte doden die vanuit hun graf nog werkzaam zijn) en volgens christenen de gebeenten van de martelaren en heiligen; op de aarde leven de mensen die de lucht inademen; om hen heen in de lucht vertoeven onzichtbaar goede en kwade geesten of demonen in de sfeer tot aan de maan; vanaf de maan verder hemelwaarts verblijven in aparte sferen de goden of de engelen (die soms naar de aarde afdalen), de allerhoogste godheid of ene god verblijft in de achtste sfeer der vaste sterren boven de planeten of zelfs daar nog boven in 'negende' sfeer en een voor de mens onzichtbaar lichtrijk.
- de meeste mensen menen dat de dood het einde is: de gestorvenen verdwijnen in de aarde en alleen van enkelen kan soms hun geest even tot leven komen door speciale offers; wie niet netjes begraven of gecremeerd is, is een ronddolend spook, een meestal boosaardige geest die de levenden lastigvalt of kwelt. Alleen filosofen en sommige andere intellectuelen, alsook de christenen, sommige joden en enkele aanhangers van buitenissige culten geloven dat de mens een ziel heeft die onsterfelijk is. Filosofen neigen tot een geloof in reïncarnatie en een uiteindelijke bestemming van de ziel in een rijk buiten de aarde en buiten de kosmos, het lichtrijk waaruit ze ooit afkomstig was. Anderen, zoals christenen, menen dat de ziel na de dood gaat 'slapen' om in de toekomst te worden opgewekt, een nieuw lichaam te krijgen en in een nieuwe wereld een nieuw en eeuwig leven te beginnen in een Koninkrijk van God óf in een hel.
- mensen hebben persoonlijke beschermgeesten of beschermgoden.
- sommige mensen hebben goddelijke eigenschappen of zijn door het goddelijke beziel: zij kunnen wonderen verrichten, de toekomst voorspellen en effectief de boosaardige demonen bestrijden. Hierin weerspiegelt zich een zekere verschuiving vanaf de tweede en derde eeuw waarbij 'het heilige' niet meer in de eerste plaats in instituties en locaties (tempels, rituelen etc.) maar in bepaalde personen aanwezig wordt geacht ('godmensen', christelijke heiligen e.a.), aldus de ideeën van Peter Brown.

H2. Persoonlijke religiositeit en vroomheid, verlossing, magie en mysteriecultus

A. Algemeen: naast de officiële religie van de staat of de gemeenschap is er 'persoonlijke' religie of religiositeit, gericht op persoonlijke behoeften en verlangens. Persoonlijke religie omvat heel veel, een spectrum dat van magische handelingen tot filosofische bespiegelingen reikt. Hoe oud persoonlijke religie is, valt moeilijk te zeggen, maar in beperkte zin zal ze er altijd geweest zijn. In het archaische Griekenland (7de en 6de eeuw) duiken al verschijnselen op die onder deze categorie vallen, zoals de oudst bekende 'mysteriën' als religieuze verenigingen met een vorm van inwijding. In de klassieke periode (5de en 4de eeuw) neemt dat fenomeen toe en in de hellenistische tijd (3de-1ste eeuw) en de daaropvolgende Romeinse keizertijd lijkt persoonlijke vroomheid in allerlei vormen een steeds belangrijker verschijnsel te worden. Er moet ongetwijfeld een verband bestaan

hebben met het afstandelijker en minder emotioneel bevredigende karakter van de officiële en door de staat georganiseerde culten van de keizertijd.

Het typische kenmerk van persoonlijke religie is de op de individuele persoon gerichte vervulling (of beloofde vervulling) van diens religieuze (levens-)behoeften, hetzij tijdelijk (soms via magische handelingen), hetzij voor langere tijd, voor het leven, of zelfs voor 'de eeuwigheid'. Daarbij kan men ook spreken van verlossing als een vorm van bevrijding uit de druk en het ongeluk van het leven, alweer voor enige tijd of mogelijk voor altijd. Hierbij hoort ook de 'filosofische verlossing' d.m.v. inzicht in het wezen van de kosmos en van de mens (dat heeft raakvlakken en overlappingsen met de gnostiek – waarin kennis of *gnōsis* verlost – die op haar beurt weer overlapt met het christendom). 'Mysterieculten' of mysteriën zijn dan ook in die zin 'verlossingsreligies' dat zij beloven uit de dagelijkse realiteit voor enige tijd, voor het leven of soms zelfs voor 'eeuwig' te verlossen.

Persoonlijke vroomheid kan zich dus uiten in een persoonlijk vereren van de goden door individueel bezoek aan een heiligdom of door verering thuis, altijd met een of ander offer. Daarbij nemen de traditionele dieroffers geleidelijk aan minder plaats in: vanaf de tweede en derde eeuw komt de gedachte op dat de goden eigenlijk geen bloed en vlees van dieren nodig hebben, maar geëerd worden door het branden van wierook, lampen of kaarsen, door het schenken van fruit en vooral bloemen. In alle gevallen blijft de idee van een geschenk aan de godheid, dus een 'offer' bestaan (offers zijn daarmee handelingen die alle religies gemeen hebben).

B. Magische handelingen zijn dikwijls moeilijk van 'religie' te onderscheiden. Het gaat bij magisch handelen om het dwingen van bovenmenselijke machten (demonen of goden – in het laatste geval spreekt men van theurgie) d.m.v. spreuken (gebeden) en offers. Altijd bestaat daartegen een zeker wantrouwen, omdat de magische handelingen in de regel in het geheim ('s nachts en/of in kleine kring, niet in het openbaar) verricht worden, waarbij buitenstaanders niet weten tot welk doel de bovenmenselijke machten 'gedwongen' worden. Dus is magie altijd met argwaan omgeven. De Romeinse overheid maakte onderscheid tussen heilzame magie (b.v. ter genezing van ziekte, om het weer gunstig te beïnvloeden e.d.) en criminele magie (van die laatste zijn vele voorbeelden uit zogenaamde vervloekingstabletten bekend) en stelde die criminele of 'zwarte' magie strafbaar (meestal met de doodstraf). De christelijke Kerk ontkende dat onderscheid en zo werd in de loop van de vierde en vijfde eeuw alle magie in het christelijk wordende Romeinse rijk verboden.

C. Mysterieculten zijn in principe ook geheim, maar anders dan magische handelingen niet verdacht (wél overigens bij de christenen, die alle religie buiten het christendom als demonisch en gevaarlijk beschouwen). Enkele algemene kenmerken van de mysteriën zijn:

- ze zijn opgekomen in de Griekse wereld en werden aangeduid met termen als *orgia* (cultushandelingen), *teletai* (inwijdingsrituelen) of *mystēria* (*myein* is inwijden, een *mystēs* een ingewijde, en een *mystērion* een inwijdingsreligie).
- de ingewijden werden altijd geacht niets mee te delen over hun ervaringen aan buitenstaanders (daarom krijgt *mystērion* ook de betekenis van 'geheim')
- de rituelen zijn dus alleen bestemd voor ingewijden en spelen zich meestal 's nachts af.
- de rituelen zijn bestemd voor individuele deelnemers of groepen van deelnemers, niet voor 'het volk', 'de gemeenschap', 'de staat' o.i.d.
- de rituelen zijn meestal enigszins angstaanjagend (lichteffecten met plotselinge en felle afwisselingen van licht en donker, plotselinge schelle en luide muziek, bepaalde

suggestieve vertoningen op een 'toneel' e.d.).

- de 'communicatie' van de godheid is vooral non-verbaal (geen 'preken') en een meestal sterk emotionele ervaring.
- er wordt geen of weinig 'geheime kennis' onthuld, wel kan er iets worden getoond of een voorheen geheime godennaam worden prijsgegeven.
- essentieel is de ervaring van de nabijheid van of de ontmoeting met de godheid en de daaruit geputte hoop op bescherming en hulp van de kant van de godheid in het vervolg van het leven.
- een hoop op een eeuwig leven kan in een enkele mysteriecultus al vroeg bestaan hebben, maar in het algemeen kwamen zulke gedachten pas laat in de Romeinse keizertijd op (als ze al opkwamen) en in dat geval vermoedelijk onder invloed van het concurrerende christendom.

H3. De Mysteriën van Demeter en Kore in Eleusis

A. Archeologisch is op het terrein te Eleusis (ongeveer 20 km. ten westen van Athene) het volgende vastgesteld:

- een klein, rechthoekig gebouwtje uit de Myceense tijd (ca.1400-ca.1200) op de plaats van het latere heiligdom suggereert een continuïteit in de cultus van Demeter, maar zegt niets over de ouderdom van de mysteriën.
- kort na 600 een hal gebouwd met aan de zuidkant erachter een cella, of adyton op de plaats van het vroegere Myceense bouwwerkje. Uit de Homerische Hymne aan Demeter is bekend dat er rond 650 v.C. een mysteriecultus aldaar bestaan moet hebben. Kort vóór 600 werd Eleusis bij Athene ingelijfd en nam de Atheense staat de cultus van Demeter hier over. De hal van kort na 600 is praktisch zeker de eerste 'inwijdingshal' van Eleusis geweest.
- In de tweede helft van de zesde eeuw is de hal vergroot tot een ruimte van ca. 27 bij ca. 27 m., niet alleen aan de noordkant, maar nu ook aan de oostkant van het adyton, met ingang op het oosten. Binnen, tegen de blinde muren zijn enkele treden voor (staande) toeschouwers aangebracht. Het dak door zuilen gedragen. Het gebouw is in 480 door de Perzen verwoest
- in de tweede helft van de vijfde eeuw is een nieuwe hal gebouwd, van ca. 54 bij 54 m., waarin het oude adyton bijna in het midden is opgenomen. Het dak door 42 zuilen gedragen. Treden tegen de wanden (met aan drie kanten steeds twee in- en uitgangen) boden plaats aan 3000 tot 5000 personen. Dit was het klassieke Telesterion, de hal voor inwijdingen of ingewijden. Het oude adyton in bijna het midden is hier het Anaktoron (een term van moderne archeologen) geworden, het mythische 'paleis' van Keleus, de koning van Eleusis waar 'eens' ook Demeter haar intrek had genomen en waar zij met haar naar de Onderwereld ontvoerde dochter Kore werd verenigd.

B. van het ritueel van Eleusis is in grote trekken bekend:

- Elk jaar eind september, begin oktober wordt het festival van acht dagen gehouden. Eerst worden heilige voorwerpen (welke??) uit Eleusis naar Athene gebracht. De volgende dag gaan de reeds ingewijden naar de zee voor een bad gevolgd door een offer van een biggetje (reinigingsoffer). De twee dagen daarna staatsoffers aan Demeter en Kore en aan Aisklepios in Athene. De dag daarop brengen priesters en

priesteressen de heilige voorwerpen weer terug naar Eleusis. Daarna vindt de grote processie van alle initiandi (inwijdelingen) van Athene naar Eleusis plaats (voorop het beeld van Iakchos = Dionysos). Bij aankomst dansen ter ere van de twee godinnen buiten het heilige terrein en een offer aan Iakchos-Dionysos. Hierna waarschijnlijk een rustdag. Mogelijk dronken de inwijdelingen een speciale drank, het kykeon (niet alcoholisch), om in de avond en nacht het hoogtepunt te beleven: vanaf de treden tegen de wanden van het telesterion zien zij bij fakkellicht een processie rond het Anaktoron waarbij waarschijnlijk iets in mime-vorm werd uitgebeeld. Maar wat? Zeer waarschijnlijk niet de mythe van de ontvoering van Kore door Hades, maar mogelijk wel de terugkeer van Kore en haar vereniging met Demeter. De priester van Demeter heeft als hiërophantēs ('toner van heilige dingen') de 'regie'. Waarschijnlijk heeft hij daarbij 'iets' verteld over Kore en haar moeder. Het is goed mogelijk dat de inwijdelingen lange tijd geblinddoekt waren (en door een reeds ingewijde aan de hand werden meegevoerd) en alleen geluidseffecten hoorden (gongslagen e.d.). Misschien was er een kleine grot in de achterwand waarbuiten op de 'droevige steen' indertijd Demeter gezeten had, uitrustend van het zoeken naar haar dochter, waarna Kore uit de grot opdook. Dit kan nagespeeld zijn. Bij het passeren van de grot kunnen de initiandi dan hun blinddoek afgedaan hebben. Boven het Anaktoron, waar de priester van Demeter bovenop (?) of in of voor zat, kon het dak geopend worden: dat gebeurde mogelijk bij zonsopkomst, zodat de ingewijden, bevrijd van hun blinddoek, plotseling de godin Kore en haar moeder gewaarwerden. Volgens latere, christelijke auteurs werd er op het hoogtepunt ook plechtig een korenaar getoond en afgesneden. Dat is zeker niet onmogelijk.

- Alle gebeurtenissen van de avond en nacht werden door anderen wel samengevat als ta dromena (wat gedaan werd), ta deiknumena (wat vertoond werd) en ta legomena (wat gezegd werd). Maar een volledige reconstructie is onmogelijk.
- Mystai zijn voortaan degenen die het bovenstaande meegemaakt hebben, dus 'ingewijd' zijn. Maar wie het volgende jaar terugkomen kunnen alles nog eens meemaken, maar dan hoogstwaarschijnlijk zonder blinddoek, waardoor zij 'zienden' geworden zijn: Eoptai, de volkomen ingewijden.

C. Over de betekenis is het volgende te zeggen:

- Er bestond geen officiële 'leer', geen geschreven heilige tekst. De zg. Hymne aan Demeter was eerder een interpretatie van de rituelen in Eleusis dan dat die rituelen uit de hymne waren afgeleid. Waar het bij de inwijding om ging was de ervaring (soms de dubbele ervaring van tweemaal ingewijd zijn) van het in contact met en in de onmiddellijke nabijheid gekomen zijn van de godinnen Demeter en Kore. Die ervaring was zeer emotioneel en niet of nauwelijks onder woorden te brengen. Men ontleende er a.h.w. nieuwe kracht aan doordat men zich geholpen en gesteund wist in het verdere leven. Wel zeker moet de verwachting bestaan hebben dat Kore – als Persefone de godin van de Onderwereld – de dode die in Eleusis was ingewijd vriendelijker zou behandelen dan de gewone gestorvenen. Die suggestie moet in de zevende eeuw opgekomen zijn en zich vanaf de zesde hebben verbreid: de voorstelling dat Kore-Persefone een prettig voortbestaan in het hiernamaals tot op zekere hoogte garandeerde. Zoals de dichter Sofokles in de vijfde eeuw het formuleerde: 'Driewerf gezegend zijn de stervelingen die de Hades binnengaan na deze riten gezien te hebben. Voor hen alleen is er daar leven, voor de anderen alleen ellende.' In de Romeinse keizertijd is de suggestie van een gelukkig voortbestaan in

het hiernamaals onder invloed van andere, concurrerende culten, nog wel sterker geworden.

- Eleusis is in zeker zin het prototype van een mysteriecultus geweest en heeft daarmee waarschijnlijk andere mysteriën tot voorbeeld gediend (ook in de terminologie: *mystai, epoptai, telesterion* e.d.).
- Vanaf de late zesde en de vijfde eeuw v.C. moet Eleusis steeds bekender en populairder in de Griekse wereld geworden zijn. Iedere Griek van welke stadstaat ook, man of vrouw, vrije of slaaf, kon tijdens het grote festival in het najaar naar Eleusis komen en ingewijd worden. Niet-Grieken ('Barbaren') werden echter buitengesloten. Na de vestiging van de Romeinse overheersing over Griekenland werden ook Romeinse burgers in Eleusis als 'Grieken' beschouwd, zodat tenslotte (in de derde eeuw) het heiligdom voor praktisch alle inwoners van het Romeinse rijk openstond.

H4. De Mysteriën van De Grote Goden van Samothrake

A. Geschiedenis:

- ca. 700 v.C. komst van Griekse kolonisten (Aeolisch dialect) naar het eiland, dat al een voor-Griekse bevolking kende (enkele onbegrijpelijke woorden van deze oudere bewoners – Pelasgen, volgens Herodotus – later in de mysteriecultus gebruikt).
- ergens vóór 450 moet de mysteriedienst hier begonnen zijn: een heiligdom in een klein dal met twee beekjes aan de noordkust van Samothrake. De eerste gebouwen zullen van hout geweest zijn.
- ca. 450 v.C. Herodotus hier ingewijd (en zwijgt over de rituelen aldaar), zegt dat de goden van Samothrake de zg. Kabeiroi zijn.
- in de tweede helft van de vijfde eeuw maakt Samothrake deel uit van het Atheense zeerijk: Atheense invloed op het eiland, waardoor de mysteriecultus van Eleusis die van Samothrake mede vormgeeft. De mysteriën hier beginnen enigszins bekend te raken. De goden van Samothrake als De Grote Goden bekend: in elk geval minstens twee, misschien meer. Hun namen nooit onthuld (hadden ze wel namen?).
- in de vierde eeuw opkomst van Macedonië: hieraan heeft Samothrake eigenlijk het belang van zijn mysteriecultus te danken. Niet lang vóór ca. 360 de eerste stenen constructie: een rechthoekig gebouwtje van rechtopstaande stenen, analoog aan het 'Anaktoron' van Eleusis.
- in 359 bezoekt Philippos II van Macedonië het eiland, laat zich inwijden, zou er volgens de overlevering zijn vrouw Olympia's (moeder van Alexander de Grote) ontmoet hebben. Vanaf dat moment is het Macedonische koningshuis sterk in Samothrake geïnteresseerd (wil het tot een panhelleens heiligdom maken, in de trant van Delphi, tot meerdere glorie van Macedonië dat de patroon van het heiligdom geworden is). Nu beginnen er stenen bouwwerken te verrijzen, bekostigd door de koninklijke familie van Macedonië:
- rond 340 even ten zuiden van de constructie met rechtopstaande stenen een ommuurd open heilig terrein (een *temenos*) ingericht, met een Ionische toegangspoort met een reliëf van dansende meisjes
- in 334/3 (onder Alexander) een tweede 'inwijdingszaal' (het *hiëron*) gebouwd, ten zuiden van de *temenos*: rechthoekig van buiten, apsideaal vanbinnen
- in de daaropvolgende jaren aangrenzend aan de westkant van het *hiëron* een altaar en

vertrekken voor wijgeschenken

- in het begin van de derde eeuw het ronde *Arsinoeion* (naar Arsinoe II, de vrouw van Lysimachos, de koning van Macedonië) gebouwd op de plaats van het zg. Anaktoron. Waar het ronde Arsinoeion toe diende is niet bekend (de ronde vorm vaak geassocieerd met godheden van de aarde). Een nieuw en groter 'Anaktoron' nu gebouwd ten noorden van het Arsinoeion
- niet lang daarna Samothrake onder gezag van Ptolemaios II van Egypte, broer en echtgenoot van Arsinoe II (die na de dood van Lysimachos naar Egypte vluchtte). Ptolemaios II bouwt een monumentaal *Propylaion* als toegang aan de oostzijde van het terrein
- in de hellenistische tijd worden hier nog aan toegevoegd: een stoa, een theater, een bronhuis, en in de Romeinse keizertijd eetzaalen (met mozaïekvloeren). Blijkens inscripties ontving Samothrake meest welgestelde bezoekers (Romeinen en Grieken) uit Griekenland, de Balkan en het westen van Klein-Azië, een veel wijdere uitstraling had het niet.

B. De Mysteriën van Samothrake:

In grote trekken mogen we ons waarschijnlijk het volgende voorstellen:

- de initiandi verzamelden zich in de avond bij het Propylaion. De inwijding is bestemd voor individuen of kleine groepen. Er is geen bepaalde datum bekend voor het inwijdingsritueel: mogelijk vond het steeds plaats wanneer zich een groepje kandidaten had aangediend (of mogelijk zelfs één zeer rijke kandidaat).
- na het Propylaion komt men op een ronde plaats met treden waarop de initiandi staan (na een offer gebracht te hebben) en waar zij toegesproken worden: zij krijgen te horen wat er gaat gebeuren en vernemen ook dat een 'onreine' niet aan de plechtigheden mee mag doen (maar die staan verder open voor iedere Griek of Romein).
- nu gaat men naar het 'Anaktoron': erbinen in een hoek is een *bothros* of offerkuil voor offers aan de machten van de aarde, en tegen de wanden zijn banken vanwaar men waarschijnlijk een voorstelling kan zien op een houten podium midden in de zaal. Dit is de eerste inwijding. Misschien werd op het podium ook een wapendans uitgevoerd door 'Korybanten' (mythische jongemannen die wapendansen uitvoeren ter ere van Zeus of van de Grote Moeder of hier mogelijk ter ere van de Grote Goden). Tegen de achterwand is een vertrek afgescheiden waarvan de toegang bewaakt wordt door twee ithyfallische bronzen beelden (volgens Herodotus, die ze in het oude 'Anaktoron' had gezien, hadden die beelden te maken met de *hiëros logos* (het 'heilige verhaal') van deze mysteriecultus, maar hij mag daar verder niet over vertellen. Alles is hier geheimzinnig. De voorstelling is bij fakkellicht en men gaat hierna ook met fakkellicht weer naar buiten, de nacht in, nadat iedereen een purperen gordel en een ijzeren ring heeft gekregen, als teken dat men 'ingewijd' dus *mystēs* geworden is.
- van het 'Anaktoron' begeeft men zich langs het Arsinoeion (wel niet toegankelijk) en misschien na een bezoek aan de temenos (weer dansen te zien?) naar het *hiëron* voor de tweede inwijding: de ingang is aan de oostkant. Bij het betreden van de ruimte wordt iedereen nog eens gevraagd of hij/zij niet 'onrein' is, waarover men een eed moet zweren. Eenmaal binnen volgt er een ritueel bad (alleen de handen? Of een hele onderdompeling?), waarna de bezoekers weer op banken plaats nemen voor de epopteia (het 'zien', een aan Eleusis ontleende term). In de apsis staat een priester die

- op een gegeven moment een voorhangsel wegtrekt. Dan ziet men.....?
- hiermee is ook de tweede inwijding voltooid en is al het plechtige afgelopen. De vasten kunnen nu verbroken worden en men gaat naar een van de eetzaal voor een uitgebreid 'ontbijt'.
 - de inwijding op Samothrake heeft, voor zover wij weten, de ingewijden alleen hulp van de Grote Goden in het aardse leven beloofd. Van enige belofte over het hiernamaals ontbreekt elk spoor.

C. Wie zijn de Goden van Samothrake?

- volgens Herodotus waren het de Kabeiroi, een verzamelnaam (en een on-Grieks woord) voor een speciaal groepje 'goden': twee of meer. In Boeotië werden buiten Thebe twee Kabeiroi vereerd, een vader en een zoon, geassocieerd met Dionysos en ook met Demeter en Kore. Vermoedelijk hadden ze met wijn te maken. Verder werden op het eiland Lemnos niet ver van Samothrake zes Kabeiroi vereerd: ook daar bestond vanaf de zesde eeuw een inwijdingsritueel, zeer waarschijnlijk onder Atheense invloed (dat het eiland in bezit had gekregen). Uit inscripties zijn *mystai* bekend en vanaf ca. 200 is er een groot *telesterion* in de trant van Eleusis. Maar over de cultus hier of in Boeotië is verder niets concreets bekend. De naam Kabeiroi komt zeer waarschijnlijk uit Anatolië. De Kabeiroi lijken goedaardige, misschien als dwergen voorgestelde wezens geweest te zijn, die hier en daar door hun associatie met de aarde (graan en wijn) en het kobold-achtige uiterlijk dat men hun misschien toedichtte, populair geworden kunnen zijn.
- op Samothrake bevindt zich een van de hoogste bergen van Noord-Griekenland, de Phengari, al van grote afstand te zien. Rond de bergtop verzamelden zich winden die met name de zee tussen het eiland en het vasteland van Thracië gevaarlijk konden maken. In nood riepen zeevaarders de goden van de berg op Samothrake aan als hun helpers. Zeer waarschijnlijk ligt hierin de oorsprong van de menslievende hulp die men in het algemeen van 'de Grote Goden' van het eiland verwachtte. Daarin kon men later een overeenkomst zien met bijvoorbeeld de Kabeiroi van het nabijgelegen Lemnos.
- Hoogstwaarschijnlijk hebben de goden van Samothrake verder geen namen gehad. Maar in de hellenistische tijd begonnen sommige geleerden of eenvoudig geïnteresseerden te speculeren. Een zekere Mnaseas meende dat er vier waren, met de namen Axiokersa, Axiokersos, Axieros en Kasmila, d.w.z. 'oorspronkelijk' twee mannelijke en één vrouwelijke (Axiokersa), waar als vierde Kasmila aan toegevoegd werd. Ook volgens een andere 'traditie' waren er 'oorspronkelijk' twee mannelijke goden (Iasion of Eëtion en zijn broer Dardanos) en één vrouwelijke: hun zuster Harmonia of Kasmila, die volgens de mythe op het eiland Samothrake huwde met Kadmos van Thebe. Het zijn allemaal interessante speculaties, waaruit men vrijwel niets concreets kan afleiden. Praktisch zeker wist men in de klassieke tijd en later ook op het eiland Samothrake zelf niet hoe die 'Grote Goden' heetten.

College 2.

H5. De Mystериën van Dionysos

A. Algemeen:

- Dionysos is een zeer gecompliceerde god: de god van de wijn, de roes en de maskerade (vandaar: toneel), van wilde optochten en dansen, van seks. Hij is ook verbonden met het dodenrijk en een suggestie van een gelukkig hiernamaals.
- Dionysos werd tot in de vijfde eeuw voorgesteld als een man met een baard, maar wel altijd in een lang gewaad, daarna meestal als een wat feminiene, soms zelfs androgyne jongeling. In de mythologie heeft hij geen vrouw en geen kinderen.
- Dionysos speelt een rol in verschillende mysterieculen, hoewel niet altijd even duidelijk: in Thebe is de oudste van de twee Kabeiroi een 'equivalent' van Dionysos, in de mysteriën van Eleusis treedt hij op als Iakchos, en elders is hij als haar zoon verbonden met Persefone, de godin van het Dodenrijk.
- Twee mythen over de geboorte van Dionysos: 1. De populaire en algemeen bekende mythe: D. is verwekt door Zeus bij Semele in Thebe, de jaloerse Hera zorgt ervoor dat Zeus ongewild Semele met zijn bliksem verzenkt, maar Zeus redt de foetus van D. en naait die in zijn eigen dijbeen. Daaruit geboren wordt D. opgevoed in Boeotië en onderwezen in de kennis van de wijn. Volwassen geworden trekt hij de wereld in om overal de wijn en daarmee de beschaving te brengen, tot in India toe. Waar hij daarbij op tegenstand stuit slaat hij de mensen met waanzin (koning Pentheus in Thebe!). 2. De mythe volgens bepaalde esoterische kringen: D. is de zoon van Zeus en Persefone. Als kind wordt hij door de jaloerse Titanen weggelokt en opgegeten. Maar zijn hart wordt door Athena gered, die het aan Zeus geeft. Zeus laat Semele het opeten, waarna D. als het ware opnieuw geboren wordt uit Semele. Zeus verzenkt nu de Titanen met zijn bliksem en schept uit hun as de eerste mensen. Sindsdien hebben de mensen veel (slechte) Titaneneigenschappen en een klein aan D. ontleend element dat goed is. De mens moet bij zijn leven proberen de misdaad van de Titanen uit te boeten door zich te wijden aan Dionysos en Persefone in de hoop uiteindelijk aan de dood te kunnen ontsnappen.

B. De verering van Dionysos:

- Vrijwel overal zijn er in de dienst aan Dionysos optochten en dansen. Een *thiasos* is een groep, een club of een vereniging van Dionysosvereerders die gezamenlijk erop uittrekken, een maaltijd houden o.i.d. Processies vinden overdag plaats, meer ekstatische optochten en dansen 's nachts. Sommige thiasoi zijn alleen voor mannen, andere alleen voor vrouwen, weer andere zijn gemengd. Bij de processies overdag zijn altijd mannen betrokken, maar bij de ekstatische optochten 's nachts soms alleen vrouwen. De ekstatische dansen worden ook alleen door vrouwen uitgevoerd.
- Afbeeldingen (vooral op vazen) van ekstatische optochten tonen vrouwen met klimop in het haar, met wijnranken en een thyrsusstaf (staf met dennenappel en wijnranken of klimop), in wilde bewegingen dansend: de maenaden (*mainades* of 'razenden'), soms met slangen in de handen of op het hoofd, vaker met kleine wilde dieren in de handen die zij op het punt staan te verscheuren en rauw op te eten. NB Deze afbeeldingen tonen een mythische of ingebeelde werkelijkheid, het summum van de 'roes', niet de realiteit. Reëel is wel dat vrouwen 's avonds de bergen intrekken en dansen uitvoeren. Mannen zijn er soms bij maar worden niet geacht in ekstase te

raken (ook getrouwde vrouwen niet: de 'wilde' dansen lijken vooral voor jonge en nog ongetrouwde meisjes/vrouwen bestemd te zijn). Waar Dionysos zelf in deze afbeeldingen voorkomt verkeert hij meestal in gezelschap van (vaak dronken) satyrs (mannen met bokkenpoten, baarden, een *kantharos* – drinkkelk- in de hand) en/of van silenen (mannen met paardenstaarten). Dikwijls vertonen satyrs en silenen opvallende erecties: alles de suggestie van wijn, roes en seks. In de feitelijke processies overdag door de stad worden ook dikwijls reusachtige falloï megedragen, tot grote hilariteit van het publiek, want het is allemaal óók carnavalesk.

- Bij de feesten ter ere van Dionysos wordt altijd gedronken en moet dronkenschap veel voorgekomen zijn. Symposia zijn ook in wezen 'erediensten' aan Dionysos (de Griekse symposia, die alleen voor mannen bestemd zijn, hebben vaak de uitgesproken suggestie van dronkenschap en seks). Na afloop van een symposion gaan de feestgangers soms in optocht de straat op: een *kōmos* (vandaar: komedie), dansend ter ere van de god (soms misschien ook met maskers op, die de god voorstellen). Uit de rituele optochten en dansen van gemaskerden ter ere van Dionysos zijn in de zesde eeuw v.C. in Athene tragedie en komedie ontstaan.
- De verering van Dionysos kreeg een enorme stimulans door het optreden van Alexander de Grote, die immers tot in India was doorgedrongen (waar hij en zijn entourage meenden de geboorteplaats van Dionysos – Nyssa – gevonden te hebben!). Zijn terugkeer uit India naar Susa in Perzië enceneerde Alexander in het laatste traject als een Dionysische optocht op wagens, met klimop, guirlandes en wijndrinken. (Sindsdien gaat Dionysos in afbeeldingen vaak van een luipaard – verwijzend naar India – vergezeld). De Ptolemeeën zetten die band met Dionysos voort (presenteerden zich als *Neos Dionysos*). In de hellenistische wereld duiken permanente thiasoi op: cultusverenigingen waarvan de leden bij bepaalde gelegenheden de bergen intrekken voor dansen en maaltijden of in hun 'clubhuis' in de stad bijeenkomen en een maaltijd houden. Deze thiasoi kennen lidmaatschap en een inwijding (in inscripties en literatuur genoemd vanaf de 3de eeuw v.C. tot de 4de eeuw n.C.), maar over de aard van die inwijding is verder niets bekend. (Vanaf de 5de en 4de eeuw bestonden ze met name ook in Zuid-Italië: zie de zg. Apulische vazen met Dionysische voorstellingen van toneel of van de onderwereld)

C. De 'Mysteriën' van Dionysos:

- In de tweede helft van de vijfde eeuw verschijnen 'Dionysosmysteriën' in Athene. Over hun inwijdingsritueel zelf is weer niets bekend. Maar zeker vonden optochten en dansen overdag en 's nachts plaats; klimop, eikenloof, wijnranken etc. Als permanente clubs vanaf de derde eeuw. Associatie met de Frygische god Sabazios: ook Sabazios werd vereerd met ekstatische dansen, het hanteren van slangen e.d. De oudst bekende permanente thiasoi verschijnen in de derde eeuw in Klein-Azië in het gebied waar al langer Sabazios vereerd werd.
- De cultus van Dionysos kent een tweedeling publiek – privé. De publieke en openbare cultus kent jaarlijkse festivals, zoals in Athene. Volgens Diodorus Siculus (1ste eeuw v.C.) kenden vele Griekse steden festivals voor alleen vrouwen: de gehuwde vrouwen zingen hymnen en de ongehuwde voeren dansen uit, zwaaiend met de thyrsusstaf. Ook inscripties in de hellenistische tijd verwijzen daarnaar. Een privé-karakter hebben daarentegen de thiasoi die eigen rituelen onderhouden en als particuliere clubs samenkomen. Zij werden soms gewantrouwd (verhalen over seksuele uitspattingen 's nachts!). In het jaar 186 v.C. trad de senaat van Rome hard

op tegen deze Bacchanalia (Bacchusverenigingen of Bacchusfeesten) juist op grond van dergelijke geruchten (bovendien wantrouwde de senaat om politieke redenen elke vereniging waarvoor zij zelf niet nadrukkelijk toestemming had gegeven). Niettemin ging de cultus van Dionysos in Italië in de vorm van particuliere cultusverenigingen gewoon door. Uit het jaar 160 n.C. bezitten we een beroemde inscriptie uit Torre Nova bij Rome die zo'n vereniging beschrijft (de leden zijn zowel vrijen als slaven, de meesten overigens van Griekse afkomst).

- De ervaring van de roes als 'bevrijding' (vgl. Dionysos Eleutherios in Athene), de 'omkering' van het normale leven in de dienst van Dionysos en de associatie van Dionysos met Persefone hebben mogelijk de suggestie van een gelukkig hiernamaals dankzij deze god bevorderd (vgl. de sarcofagen met wijnranken en eroten als verwijzingen naar een 'paradijs').

H6. Privé initiaties, Orfeus en de gouden tabletjes voor de doden

A. Privé initiaties:

- Naast de publieke *teletai* en *orgia* kent het klassieke Griekenland ook privé *teletai*, die door rondreizende religieuze 'experts' ('initiatie-meesters' of zieners) aangeboden worden: na een 'reiniging' (met offers, ongetwijfeld tegen betaling) ontvangen de 'klanten' hun 'inwijding'.
- De initiatie-meesters raadpleegden gewoonlijk boeken. Die stonden vaak op de naam van Mousaios (een zeer legendarische auteur van orakels en allerlei duistere teksten) of van Orfeus. Orfeus had door de mythe van zijn bezoek aan de Onderwereld om Eurydike terug te halen de reputatie gekregen van de 'ziener' die het Dodenrijk bezocht had, levend was teruggekeerd en daarover dus voor anderen verborgen 'kennis' bezat. In de vierde eeuw dachten de Atheners dat Orfeus betrokken geweest was bij de stichting van de Mystериën van Eleusis. Een 'beweging' of sekte van 'Orfici' heeft naar alle waarschijnlijkheid niet bestaan, maar Orfeus werd zeer vaak aangehaald door de particuliere initiatie-meesters, die daarom soms orfeotelestai (initiatie-meesters in de kennis van Orfeus) genoemd werden en door goedgelovige kwezels om het minste of geringste 'geraadpleegd' werden.
- Andere boeken waren bijvoorbeeld verzamelingen van geschreven orakels of chresmoi (minstens vanaf de zesde eeuw v.C. bestonden er zulke verzamelingen, spoedig ook in Rome de zogenaamde Silyllijnse Boeken). Ook die konden worden geraadpleegd om privépersonen of overheden adviezen te geven. Griekenland kende zo rondreizende chresmologoi (verzamelaars en raadplegers van orakels) die tegen betaling op alle mogelijke terreinen raad verschaften.

B. De Derveni-papyrus:

- Dit is een in 1962 gevonden papyrus in een graf van een welgesteld man bij Derveni (vlakbij Thessaloniki) uit ca. 300 v.C. De kleine papyrusrol werd aangetroffen samen met een schitterend verguld zilveren mengvat met Dionysische voorstellingen en is iets ouder dan het graf: ca. 330. De tekst is wel door de dode gekocht en hem in zijn graf meegegeven, niet door hemzelf geschreven. Helemaal duidelijk is de tekst niet, maar in hoofdzaak gaat het om:
 - een commentaar op een aan Orfeus toegeschreven gedicht
 - instructies voor een soort dodenritueel

- de schrijver heeft duidelijk kritiek op allerlei bekende *mysteria* en meent dat degenen die de *mysteria* ondergaan, samen met de mensen 'in de stad' (in Eleusis?), niets van hun ervaring begrijpen! En ook degenen die zij als 'experts' tegen betaling raadplegen en die hen begeleiden bij de rituelen die zij ondergaan begrijpen zelf niets van wat die *mysteria* eigenlijk betekenen. Dit in tegenstelling tot de ware kenners van dergelijke dingen (zoals natuurlijk de schrijver zelf die hoogst waarschijnlijk een *orfeotelestēs* is).
- het aan Orfeus toegeschreven gedicht lijkt in de late vijfde eeuw thuis te horen en toont invloed van de ideeën van Anaxagoras van Klazomenai en Diogenes van Apollonia.
- Opmerking. Er bestond in de vijfde eeuw geen duidelijke scheiding tussen presocratische filosofen en religieuze predikers of leiders van religieuze bewegingen (vgl. Empedokles en vóór hem al Pythagoras). Ook de *orfeotelestai* meenden 'wetenschappelijke kennis' te bezitten. Socrates beweerde dat hij over het lot van de ziel na de dood geleerd had van de dichter Pindaros (midden vijfde eeuw). Poëzie gold voor velen als onderricht in goddelijke kennis, reden waarom de oudere poëzie door filosofen op 'ware' kennis onderzocht werd, een traditie die tot in de vierde eeuw n.C. (bij neoplatonische denkers als Iamblichos) door zou gaan.

C. De gouden tabletjes voor de doden:

- daterend uit de 4de eeuw v.C. tot de 3de eeuw n.C.; gevonden vooral in Thessalië, op Kreta, op Sicilië en in Zuid-Italië, en ook enkele in Noord-Griekenland en de Peloponnesos en één uit begin derde eeuw n.C. in Rome.
- zeer dunne gouden plaatjes met een inscriptie die handelt over het lot van de dode.
- gevonden in graftomben, dit opgevat als bewijs dat de overledene in de een of andere cultus was ingewijd (termen als *mystai* en *bakchoi* in de inscripties).
- de Hipponiontekst: dit de oudste en tegelijk een van de langste en duidelijkste van deze teksten, afkomstig uit het graf van een vrouw c. 400 v.C. te Hipponion in Zuid-Italië, een tabletje van 5,9 (4,9) bij 3,2 cm., de tekst in hexameters:
 - de ziel van de dode wordt opgedragen om bij aankomst in het 'Huis van Hades' níet te drinken van een bron bij een witte cypres rechts van de ingang [hier drinken bijna alle andere zielen van gestorvenen wél uit, het moet de bron Lēthē, de bron van vergetelheid zijn], maar verderop te drinken uit de bron Mnēmē [de herinnering, waardoor de ziel het bewustzijn behoudt]. Die bron wordt door wachters bewaakt die met duidelijke stem zullen vragen wat je daar zoekt. Zeg dan: "Ik ben een kind van de aarde en de met sterren gevulde hemel, ik brand van dorst en ga dood, maar geef me snel dit water uit de Bron der Herinnering!" "Zij zullen medelijden met je hebben, dat wil de godin van de Onderwereld, en zij zullen je water te drinken geven uit de Bron der Herinnering. En je zult voortgaan over de Heilige Weg waarover ook andere, beroemde Mystai en Bakchoi voortgaan." De ziel moet aan de bewakers van de bron een symbolon of een wachtwoord geven als bewijs ingewijd te zijn. Vermoedelijk gaan de zielen over de Heilige Weg naar een prettiger deel van de Onderwereld met behoud van hun 'herinnering', dus hun identiteit. [Zulke ideeën waren al oud: volgens de Odyssee gaat Menelaos, omdat hij de echtgenoot van de halve godin Helena is, na zijn dood naar de Elysische Velden, de paradijstuin der onsterfelijken. Volgens Pindaros gaan degenen die driemaal geïncarneerd zijn geweest en steeds goed geleefd

hebben tenslotte langs de 'weg van Zeus' naar 'de Toren van Kronos': een paradijselijk eiland in de westelijke oceaan, met lieflijke bomen, bronnen enz.] Voor de bezitters van de gouden tabletjes heeft de godin Persofone kennelijk de macht om te interveniëren en hun een beter lot in de het hiernamaals te verschaffen dan voor andere stervelingen is weggelegd.

- Vijf tabletjes uit Eleutherna op Kreta (derde eeuw v.C.) hebben de tekst: “Ik brand van dorst. Geef mij van de eeuwige bron rechts van de cypres te drinken!” “Wie ben je? Waar kom je vandaan?” “Ik ben een zoon van de aarde en de met sterren gevulde hemel!” [Hier lijken de locaties van de twee bronnen door elkaar gehaald te zijn]
- Drie teksten uit Thourioi in Zuid-Italië (derde eeuw v.C.) hebben betrekking op het gesprek van de dode met Persefone en andere goden van de Onderwereld. De dode verklaart ook van goddelijke oorsprong te zijn en door toedoen van de goden hier terecht te zijn gekomen. “Je bent een gelukkige! Je zult een god zijn en geen sterveling!” “Als een kalfje ben ik in de melk gevallen.” Twee andere teksten hebben de formule: “Ik heb de straf voor mijn verkeerde daden betaald. Nu smee ik de edele Persefone dat zij me naar de Onbezoedelden [de goden] zendt.”
- Algemeen: de teksten komen uit graven zowel als crematie-urnen, ze zijn voor mannen en voor vrouwen, wel altijd voor tamelijk welgestelde personen. De teksten moeten waarschijnlijk gezien worden als delen van gedichten van 'Orfeus'. Een of andere 'sektarische beweging' moeten we er hoogstwaarschijnlijk niet achter zoeken. De god Dionysos kon met dit soort teksten 'in de verte' worden geassocieerd, maar ook Demeter als Moeder van de Bergen (d.i. de natuur) – beiden misschien als voorspraak voor de dode bij Persefone (?).

H7. De cultus van de Moeder der Goden of de Grote Moeder

A. Geschiedenis:

- oorsprong in Anatolië, met name Frygië (West centraal-Anatolië), haar naam is daar Kybele, in het Frygisch: Matar Kubileya, d.i. 'Moeder van de Bergen' (vgl. de Neo-'Moeder der Goden' is dus de 'Moeder der Bergen', d.w.z. de godin van de wilde natuur. In de Griekse wereld is ook Demeter (soms) Moeder der Bergen (inscriptie uit Thessalië), terwijl de Griekse Moeder der Goden Rhea ook met bergen geassocieerd is, zoals de berg Ida op Kreta (een gelijknamige berg buiten Troje of Ilion), en met de aarde waaraan zij als Gē of Gaia ('Moeder Aarde') eigenlijk identiek is. Volgens Hesiodos is Rhea de Moeder der Olympische Goden, volgens Solon is Gē of Gaia die Moeder, en volgens de Derveni-papyrus zijn Gaia, Rhea, Hera en de Moeder allen dezelfde grote godin.
- in de zesde eeuw v.C. is de Moeder bij de Grieken in Klein-Azië bekend. Haar iconografie: de godin gezeten op een troon of een wagen, een tiara op het hoofd, in haar rechterhand een phiale of offerschaal, in haar linker een tympanon of tamboerijn; zij heeft een leeuw aan één kant of is door twee leeuwen geflankeerd.
- Korybanten treden op als haar begeleiders: jongemannen die wilde (wapen)dansen uitvoeren.
- uit de (korte) 'Homerische Hymne aan de Moeder der Goden' (eind zesde eeuw?):
'...Moeder van alle goden en mensen, gij die behagen scheidt in de klank van ratels (castagnetten), van tamboerijnen en van fluiten, in het gehuil van wolven en het gebrul van leeuwen, verkerend in de weergalmende bergen en dichte bossen...'

- vanaf de zesde eeuw is de Moeder in de Griekse steden in Klein-Azië bekend. Mogelijk was Cyzicus (Kyzikos) de eerste stad die de cultus uit Frygië overnam: haar heiligdom aldaar op een berghelling buiten de stad (waarin later een goud-en-ivoren cultusbeeld); zij is hier officieel de Beschermster van de Stad (een 'ekstatische' god als Dionysos is nooit ergens 'stadsgod' geworden); haar cultus wordt dan ook door de *polis*, dus de politieke gemeenschap, georganiseerd. Het festival te harer ere kent een wilde wapendans van jongemannen als 'Korybanten', een optocht met zeer luide muziek van tamboerijnen, fluiten enz. uit de stad naar het heiligdom, waar vermoedelijk gepicknickt wordt, er een markt is etc. (waarschijnlijk een vrolijk feest) en waar in de avond misschien een meisjeskoor hymnen zong (zoals bekend is uit Thebe). In vele Griekse steden in Klein-Azië moet de cultus bestaan hebben, getuige de vondsten van vele votief beeldjes van de Moeder (eenvoudige keramiek die de godin vaak staande in of voor een tempeltje afbeeldt) uit Chios, Klazomenai, Kolophon, Kyme, Phokaia, Milete en Erythrai (in E. ook een aparte cultus van de Korybanten bekend).
- in Athene wordt de verering van de Moeder ook ingevoerd: in de vijfde eeuw op de agora het *Mētroōn* als haar heiligdom – het gebouw doet tevens dienst als 'stadsarchief' – gebouwd; het beeld een zittende Moeder met tamboerijn en leeuw, dansende vrouwen als 'maenaden' in haar cultus? (Op een vaas ook afgebeeld met slangen in het haar, zoals de wild dansende vrouwen rond Dionysos). In elk geval kende Athene 'ekstatische' optochten ter ere van de Moeder in de trant van die voor Dionysos en in de privékring konden de Korybanten vereerd worden met wilde dansen, wat als een 'reiniging' (genezing) van echte krankzinnigheid kon worden beschouwd.
- in Pergamon (centrum van een in de 3de en 2de eeuw belangrijk hellenistisch koninkrijk in het westen van Klein-Azië) de Moeder vereerd als *Mētēr Megalē* ('Grote Moeder') met een heiligdom in de stad (het Megalēsion) en een ander buiten de stad. Dezelfde verdubbeling in Ilion met een heiligdom in de stad en een op de berg Ida buiten de stad, voor de *Mētēr Idaia*. In de laatste jaren van de derde eeuw v.C. wordt Pessinous het misschien belangrijkste cultuscentrum voor de verering van de Moeder als Kybele, de oude Frygische Moeder en godin van de wilde natuur. Pessinous ligt op de grens van Frygië en het oostelijker gelegen Galatië, genoemd naar de Galaten of Galliërs (Kelten) die zich daar in de derde eeuw gevestigd hadden. De godin in Pessinous vereerd in de primitieve gedaante van een zwarte steen. Het heiligdom van Pessinous aanvankelijk onder controle van de Galaten/Galliërs, maar later in de derde eeuw onder die van Pergamon.
- 205 v.C. komt de Moeder der Goden naar Rome: na een stenenregen had men aldaar de Sibyllijnse Boeken geraadpleegd en het orakel vernomen: alleen als de Mater Idaea opgehaald wordt zal een vreemde invasie in Italië teruggedreven kunnen worden. Volgens de geschiedschrijver Livius stuurde Rome daarop gezanten naar Pergamon, die samen met koning Attalos II naar Pessinous gingen en vandaar de zwarte steen naar Rome brachten. Waarschijnlijk vergist Livius zich hier en ging het gezantschap naar Ilion (dat met het Homerische Troje geïdentificeerd werd) en haalde de steen weg uit de tempel van Mater Idaea. Vandaar de officiële naam van de godin in Rome: Magna Mater Deorum Idaea (Grote Moeder der Goden van de berg Ida).

B. De cultus van de Moeder der Goden of Grote Moeder in Rome en het Romeinse rijk:

- De cultus van de Grote Moeder heeft, zeker sinds de laatste drie of twee eeuwen voor het begin van onze jaartelling, a.h.w. twee gezichten: het ene is dat van de staatscultus in Pergamon, Pessinous, Iliion en spoedig Rome: de priesters (in Rome Galli genoemd, naar de 'Galliërs' die in Pessinous priesters waren) komen uit de betere kringen en in de cultus lijkt niets exotisch of 'onfatsoenlijks' plaats te vinden. Bij de aankomst van de zwarte steen in Rome traden Vestaalse Maagden op als eerbetoon en leden van aanzienlijke families waren betrokken bij de bouw en inrichting van haar eerste tempel op de Palatijn (191 v.C.). Wel viel al gauw op dat de priesters en speciaal de hogepriester (de Archigallus) in lange, 'vrouwelijke' en veelkleurige gewaden gehuld gingen, met hoge 'tiara's' op het hoofd en met kettingen en sieraden waren behangen.
- Het andere gezicht is dat van de particuliere cultusvereniging die duidelijk trekken van een mysteriecultus had. Dat was waarschijnlijk al zo in Athene in de 5de en 4de eeuw en zeker in de periode daarna. In de hellenistische tijd kennen we *metragyrtaí* (d.i. *agyrtai* of rondreizende zieners of wonderdoeners in dienst van de *Mētēr*) die in kleurige gewaden, dansend en in processie onder veel muziek van tamboerijnen, ratels, fluiten, een beeld van de godin in een draagstoel meedragen. Omstanders kunnen zich aansluiten en zo een 'ontmoeting' met de godin beleven. In wezen ligt hierin de 'inwijding', die dus niet eenmalig is en voor een lange periode geldt, maar die steeds herhaald kan worden (Hetzelfde kan van de deelnemers in de optochten en dansen ter ere van Dionysos gezegd worden). Maar vanaf de vierde of derde eeuw is er wel een specifiek ekstatisch element bijgekomen, een soort extreme 'inwijding' en overgave aan de godin: de zelf-castratie die sommige mannen ondergaan om zich voor het leven aan de godin te wijden. Die ontmanning was géén trek van de cultus in Pessinous (de Galli daar waren niet gecastreerd) en zeker ook niet van de staatscultus in Rome sinds 205 v.C. In Rome was castratie zelfs bij de wet verboden. Maar het was een trek die opkwam in de particuliere en ekstatische vormen van de verering van de Moeder. De oorsprong ervan is eigenlijk onbekend, evenals de 'ware' betekenis (al moet die wel met een vorm van totale overgave aan de godin samengehangen hebben). Ter 'verklaring' van het fenomeen kwam de mythe van Attis op:
 - Attis was een jonge herder en de verliefde minnaar van Kybele. Hij had haar eeuwige trouw gezworen, maar niettemin die gelofte eenmaal verbroken. Uit wroeging daarover castreerde hij zichzelf, om als het ware te garanderen dat hij die daad van ontrouw nooit meer zou kunnen herhalen. Maar Attis stierf aan zijn zelf toegebrachte verwonding.
 - Dit verhaal is géén 'oeroude' mythe, maar is in de hellenistische tijd opgekomen. We vinden het bij Romeinse dichters als Catullus en Ovidius. Attis is ook geen oorspronkelijk Frygische god, maar 'Attis' was de titel van de priesters in Pessinous (misschien ontstaan uit 'Attes!', een kreet die bij een wilde dans geuit werd, zoals 'Iakchos' bij de processiegangers naar Eleusis?)
- in Rome de cultus van de Grote Moeder lange tijd met enig wantrouwen en een zekere afkeer beschouwd (in 101 v.C. een slaaf die zich in dienst aan de Moeder gecastreerd had uit de stad verbannen). Anderzijds blijft de Mater Idaea een erkende godin, die zelfs een tweede tempel krijgt op de heuvel van het Vaticaan buiten de stad. Haar grote festival vanaf de late eerste eeuw v.C., gevierd van 4 t/m 10 april: de Megalesia. Eigenlijk is het een typisch Romeins festival, georganiseerd door de officiële magistraten (de *aediles curules*), met wagenrennen in de Circus, met

- toneelvoorstellingen (dus *ludi circenses* en *ludi scaenici*) en openbare maaltijden op straat. Aan de Kleinaziatische herkomst herinneren wel namen als *Sacerdos Phryx Magnus* voor de hogepriester en *Phrygianum* voor het heiligdom op de Vaticaan.
- in de loop van de eerste eeuw, waarschijnlijk onder keizer Claudius, komt er een tweede festival bij, dat veel populairder wordt en de eigenlijke Megalesia spoedig overvleugelt. Het feest valt in de periode van 15 t/m 25 maart en omvat:
 - 15 maart: optocht van de priesters van de Magna Mater met bloesemtakken
 - 22 maart: Dendrophoria: het dragen van een pijnboom door de stad ('want' Attis had zichzelf onder een pijnboom gecastreed)
 - 24 maart: Sanguis: de dag van het bloed. De herdenking van de mythische dood van Attis: misschien sneden de priesters zich met messen in de armen om het bloed te laten vloeien (in processies ter ere van Ma-Bellona in Klein-Azië kwam dat voor); of er bij dat bloed ook sprake was van werkelijke zelfontmanningsrituelen is zeer dubieus, in de stad Rome zeker niet.
 - 25 maart: Hilaria: een dag van vreugde over de herleving/'herrijzenis' van Attis
 - Opmerking: De laatste, vreugdevolle dag, viel aanvankelijk op 27 maart of nog later, maar is op 25 maart vastgelegd om deze te laten samenvallen met de lente-equinox. Sommige christenen wilden om dezelfde reden de paasdatum op 25 maart vastleggen, wat uiteindelijk geen algemene instemming kreeg (wel werd 25 maart later de datum van de Annunciatie aan Maria, negen maanden voor 25 december).
 - De feestdagen van 24 en 25 maart zijn een relatief late ontwikkeling, onder invloed van filosofische bespiegeling en mogelijk het 'concurrerende' christendom komt het accent steeds meer op de dood en het herleven van Attis te liggen en wordt Kybele of de Mater wat minder belangrijk. In de vierde eeuw is de 'mythe' van Attis onder christelijke invloed uitgegroeid tot een verhaal over de wederopstanding na de dood.
 - In verband met de cultus van Cybele en Attis moet men het taurobolium zien, een stieroffer, dat aanvankelijk gebracht werd voor het heil van de keizer, maar dat in de derde en vierde eeuw tot een speciaal offer wordt, waarbij de vrome bringer van het offer onder een plankier met gaten staat en besproeid wordt met het bloed van het boven zijn hoofd geslachte offerdier (een stier, of, goedkoper, een ram). Deze 'bloeddoop' werd in de vierde eeuw onder christelijke invloed geacht een voortleven na de dood te garanderen. Daarmee is de verering van Attis uiteindelijk een 'verlossingsreligie' geworden. Om hoeveel aanhangers het ging, valt moeilijk te zeggen, maar het taurobolium was altijd duur, dus moeten we wel aan kleine min of meer elitaire kringen denken.
 - De oudere verering van Kybele of de Grote Moeder was altijd meer een mysteriecultus in de trant van die van Dionysos, waarin de tijdelijke 'ontmoetingen' met de godheid voor ekstatische vervoering konden zorgen, een emotie die op haar beurt pas later, in de loop van de keizertijd, mogelijk ook met suggesties omtrent een gelukkig hiernamaals werd geassocieerd. In de tweede en derde eeuw van onze jaartelling lijkt de rol van vrouwen in hun 'ontmoetingen' ('inwijdingen') met Kybele een soort van tegenhanger voor de alleen voor mannen toegankelijke mysteriecultus van Mithras te zijn geweest.

H8. De verering van de Syrische Goden, met name de Syrische Godin

A. Inleiding:

- De Syrische goden: Syrië was in de Romeinse keizertijd een gebied van waaruit verscheidene syncretistische culten binnen het rijk verder verbreid werden (met name door soldaten, door hogere functionarissen en door handelaren en slaven). Daartoe behoorden verschillende Baäls, die als hemel- en of zonnegoden met Jupiter of met Sol geïdentificeerd werden: Jupiter Heliopolitanus van Heliopolis (Baälbek) in de Beka'a vallei, de Zonnegod van Emesa, Jupiter van Doliche (Jupiter Dolichenus, die een typische soldaten god werd, vereerd in de legerkampen door groepen militairen die een soort cultusverenigingen met inwijding vormden: zij noemden elkaar 'broeders'). Verder ook een godin die minstens ten dele op Ishtar teruggaat en met Afrodite werd geïdentificeerd. En daartoe behoorde zeker de grote godin, als 'de Syrische Godin' geïdentificeerd, die veel trekken met Griekse godinnen en vooral ook met de eerder behandelde Grote Moeder gemeen had.
- achtergrond: een in het hele Nabije Oosten en in Anatolië bekende en tot in het Neolithicum teruggaande figuur van een Grote Godin met macht over de natuur en over het leven, die de scheppingskracht van de natuur belichaamt en de vruchtbaarheid symboliseert. Daarmee is zij zowel Meesteres van de natuur en almachtige Moeder als degene die de seksualiteit oproept en de vruchtbaarheid schenkt. In haar leven in belangrijke mate de Mesopotamische Ishtar en de Kleinaziatische Kybele voort.
- het belangrijkste cultuscentrum van de Syrische Godin in de Romeinse keizertijd is Hiërapolis-Bambyke in Noord-Syrië. Haar 'eigenlijke' naam aldaar is Atargatis, maar in de Grieks-Romeinse wereld daarbuiten is zij vooral als de Syria Thea (of Theos) of Dea Syria bekend komen te staan
- Onze informatie over deze godin is nogal eenzijdig, want inscripties en afbeeldingen leveren in dit geval weinig op, zodat onze voornaamste bron een beschrijving van de cultus is van de hand van Lucianus (Loukianos) van Samosata (niet heel ver van Hiërapolis) uit de tweede helft van de tweede eeuw, die uit eigen waarneming schrijft (*Peri tēs Syriēs Theou*). Het syncretistische karakter van de godin wordt uit Lucianus' beschrijving duidelijk:
 - Lucianus noemt haar Hera, maar meent dat zij op verscheidene godinnen lijkt, het meeste op Rhea in Lydië dankzij haar hoge kroon, haar tamboerijn en de leeuwen in haar gezelschap, dus zoals de Kleinaziatische Kybele of ook de 'meesteres over de wilde dieren' (*potnia therōn*) Artemis. Het kan hierbij om ontleningen uit Anatolië gaan, of om de erfenis van gemeenschappelijke oude tradities in het Nabije Oosten (of om een combinatie van beide).
 - naast het beeld van de tronende godin in haar tempel zit volgens Lucianus de god 'Zeus', d.i. de Syrische god Hadad, een oude storm- en hemelgod, op een troon tussen twee stieren. Misschien dat Lucianus de godin daarom Hera noemt, naast deze Syrische 'Zeus', maar anders dan in de Griekse godenwereld is hier de godin de belangrijkste en is Hadad haar *paredros* of goddelijke 'metgezel'. Het godenpaar Atargatis-Hadad is Syrisch-Aramees van oorsprong. (Achter de beelden van het godenpaar staat een baardige 'Apollo', volgens Lucianus, maar dat is ook *interpretatio graeca*: mogelijk was de Syrische god El bedoeld).
 - de godin draagt een *kestos*, d.i. een brede gordel. In de Griekse wereld is die

brede gordel kenmerkend voor Afrodite als krijgsgodin, aan wie de godin van Hiërapolis gelijkgesteld wordt (ook Ishtar en de Ugaritische Anat hadden zowel erotische als militaire aspecten). Tegelijk maakt het een identificatie met de *Tychē poleōs*, de beschermgodin van een stad, mogelijk (ook de Syrische Godin met een *corona muralis*, een kroon in de vorm van stadsmuren, afgebeeld).

- Het boven genoemde geschrift van Lucianus behandelt achtereenvolgens:
 - 1 - 9: religieuze gebruiken in het Nabije Oosten en Egypte
 - 12 - 26: sagen over de stichting van het heiligdom van Hiërapolis-Bambyke
 - 27: een verklaring voor de rituele zelfcastraties die in de tempel plaats vinden
 - 28 - 30: een beschrijving van het heiligdom, inclusief zijn ligging
 - 31 - 50: een beschrijving van het cultusbeeld, van verschillende rituelen en festivals
 - 51: over de zelfontmanningsrituelen die jongemannen hier uitvoeren
 - 52 - 60: over de Galli, reinheidsvoorschriften, bepaalde offerceremoniën, zoals 'offers' van hun haar door jongens en meisjes in de tempel (wat Lucianus zelf ook gedaan had).

B. De cultus in Hiërapolis volgens Lucianus:

- dagelijkse offers aan de godin onder muziek van fluiten en castagnetten, maar offers aan Hadad in stilte; het beeld van de godin is met goud en edelstenen overdekt.
- vlakbij de tempel is een grote vijver met heilige vissen, in het midden waarvan een houten altaar: de gelovigen zwemmen daarheen om het te bekransen.
- er zijn verschillende feesten, een van de belangrijkste is het feest van de Hydroforia (het water dragen): de priesters en alle gelovigen trekken naar de kust van de Middellandse Zee met een *sēmeion* van de godin (een anikonisch cultusbeeld, waarschijnlijk een steen), de datum wordt steeds door een orakel van de baardige 'Apollo' in het heiligdom bepaald. Zij nemen zeewater in verzegelde vaten mee terug. In het heiligdom gieten ze dat zeewater uit in een aardkloof waarin water van de zondvloed was achtergebleven en waar indertijd Deukalion (de 'Noach' van de Griekse mythologie) een tempel voor 'Hera' had gebouwd.
- het grootste feest voor de godin vindt plaats in het voorjaar: er worden dan offers gebracht van geiten, schapen, vogels, van kleding en allerlei gouden en zilveren voorwerpen die worden in bomen opgehangen en (later?) verbrand. Op bepaalde dagen vinden er ook *orgia* ('heilige handelingen') plaats, waarvoor de mensen in de tempel samenkomen.
 - ook klimt tweemaal per jaar een man op één van de twee monumentale falloi die ter ere van 'Dionysos' en 'Hera' zijn opgericht: hij blijft altijd zeven dagen op de top ervan zitten, terwijl de gelovigen hem geld geven opdat hij voor hen zal bidden.
 - op bepaalde dagen verzamelt zich een grote menigte bij het heiligdom en verrichten de Galli en andere heilige mannen hun rituelen: zij snijden zich in de armen en slaan elkaar op de rug onder begeleiding van fluitmuziek en trommels; sommigen zingen ook heilige liederen. Op die dagen vindt ook de zelfontmanningsritueel plaats, wanneer jongemannen door de fluiten en trommels in een staat van vervoering gebracht worden: wie hierdoor gegrepen is gooit al zijn kleren af en rent naar het midden van de open ruimte, waar een zwaard voor het grijpen is, hij neemt het zwaard en snijdt zijn geslachtsdeel af, rent ermee tussen de huizen door totdat hij het ergens naar binnen gooit. Uit dat huis ontvangt hij dan vrouwenkleren en vanaf dat moment is hij

een Gallus.

- wie het heiligdom voor het eerst bezoekt moet zijn hoofdhaar en wenkbrauwen afscheren als 'reiniging' (ook degenen die een gestorven *Gallus* onder stenen begraven moeten het hoofdhaar en de wenkbrauwen afscheren en mogen zeven dagen lang de tempel niet betreden). Wie 'rein' wil zijn eet ook niet van de heilige vissen of de duiven van het tempelterrein.
- de priesters dragen witte kleding en een kapje (*pilos*) op het hoofd, de hogepriester draagt een purperen gewaad en een gouden tiara. De hogepriester heeft alleen toegang tot het beeld van de godin. Om een orakel te ontvangen draagt de hogepriester het beeld van 'Apollo' rond en bevraagt het: buigt het beeld naar voren, dan is het antwoord ja, naar achteren nee.
- de ontmande *Galli* leven zeer geërd op het tempelterrein, maar mogen de tempel zelf nooit meer binnengaan.

C. De verbreiding van de cultus van de Syrische Godin:

- in Syrië de cultus bekend in Edessa (ook daar een vijver met heilige vissen voor Atargatis), in Harran, Rhesainai, Hatra (eigenlijk in Noord-Mesopotamië), Doura Europos, Palmyra, Damascus, de Beka'a vallei, de Hauran, het Hermongebergte, Berytos
- in de Griekse wereld op het eiland Delos (minstens sinds 118/7 v.C.): de cultus is daar volledig vergriekst: de godin heet Hagnē Afroditē (Heilige A.), vooral gezien als genezing brengende godin (de paredros Hadad volkomen op de achtergrond), haar hogepriester wordt door de stad Athene (beheerde Delos) als een beambte voor een jaar aangewezen. Onder de priesters en functionarissen ook meisjes als *kaneforoi* (die heilige korven dragen in een processie). De aanhang lijkt vooral te bestaan uit personen van Syrische herkomst.
- in Rome is haar cultus door enkele inscripties bekend (ook elders in Zuid-Italië), maar over een heiligdom, priesterschappen etc. weten we niets. De cultus moet hier vooral door soldaten en Syrische slaven terechtgekomen zijn.
- in de Griekse en Romeinse wereld zullen rondtrekkende bedelpriesters (*Galli*) met het beeld van de godin te zien geweest zijn, net als de rondtrekkende groepen die de Grote Moeder vereerden (afbeeldingen van de godin met haar leeuwen en van Hadad en zijn stieren: er moet veel overlap en onderlinge ontleening met de cultus van de Grote Moeder bestaan hebben). De vereerders in een *thiasos* ter plaatse of rondtrekkend.

College 3

H9. De verering van de Egyptische goden, met name de Isiscultus

A. Egyptische achtergrond:

- In de Griekse wereld bestond al lang, zeker sinds Alexander de Grote die het land veroverde, een fascinatie met de religie van Egypte. Veel Grieken (en later ook Romeinen) identificeerden de volgens hen 'oeroude' Egyptische goden met verscheidenen van hun eigen goden en zagen in de Egyptische religie een bron van 'wijsheid'. Dit verklaart mede de populariteit van met name Isis sinds de vierde/derde

eeuw v. C. in de Griekse en later de Grieks-Romeinse wereld.

- Isis werd in Egypte al vereerd in het Oude Rijk (ca. 3100-ca.2200 v.C.), maar altijd samen met Osiris en Horus. Heiligdommen voor alleen Isis verschenen pas in de 4de eeuw v.C. tijdens de 30ste dynastie die Egypte weer voor enige tijd onafhankelijk had gemaakt van het Perzische rijk.
- Isis is de in de Egyptische mythologie de zuster en echtgenote van Osiris, de god van het Dodenrijk, en de moeder van Horus. De farao werd bij zijn troonsbestijging geïdentificeerd met Horus en na zijn dood met Osiris. Dat maakte Isis als het ware tot 'moeder' van de farao bij zijn leven en tot zijn beschermster na zijn dood. Isis ziet toe op het begrafenisritueel van de farao om wie zij rouwt als om Osiris.
- in het Egyptische Abydos stond een grote tempel voor de broers Seth en Osiris, gebouwd ca. 1900 v.C. Hier jaarlijks tegen het einde van de Nijloverstroming een festival van enkele dagen. Het openbare deel van het feest bestond uit processies en rituele opvoeringen waarin de strijd van Osiris met zijn vijanden, zijn begrafenis, het twistgesprek tussen Seth en Horus, Horus' triomf en de terugkeer van Osiris in het leven werden voorgesteld. Daarnaast werden in een afgezonderd en niet voor publiek toegankelijk deel van het heiligdom voor priesters en andere cultusdienaren bepaalde ritën uitgevoerd (de beschilderde reliëfs op de wanden zijn er waarschijnlijk afbeeldingen van). Geheime ritën naast meer openbare rituelen vormen een bekende tweedeling in verschillende mysterieculten later in de Grieks-Romeinse wereld.
- een volledige beschrijving van de mythe rond Isis en Osiris vinden we pas bij Plutarchus (ca. 100 n.C.) in zijn geschrift *Over Isis en Osiris*. Dat steunt voor het grootste deel (niet helemaal!) op uiteindelijk Egyptische bronnen en geeft in de kern de Egyptische mythe weer: Isis is de vrouw en zuster van Osiris. Diens broer Seth doodt Osiris. Isis gaat op zoek naar het lichaam van Osiris, vindt het tenslotte en doet het weer herleven. In een variant hiervan is Osiris al in een sarcofaag gelegd en uit de rivier de zee op gedreven. Volgens weer een andere variant is zijn lichaam door Seth in stukken gehakt en zijn die stukken over heel Egypte verspreid, waarna Isis ze bijeenzoekt.

B. De Grieken en Isis:

- De Grieken kennen Isis minstens sinds de vijfde eeuw v.C. Volgens Herodotus stellen veel Grieken Isis gelijk aan Demeter en Osiris aan Dionysos. Herodotus noemt het bestaan van *hiëroi logoi* ('heilige verhalen') over Isis en Osiris, maar hij weigert ze te vertellen. Volgens Diodorus Siculus (eerste eeuw v.C.) waren de mysteriën van Eleusis uit Egypte afkomstig (want: Demeter 'is' Isis), zo ook de Dionysische mysteriën.
- in de vierde eeuw in Athene voor het eerst een Isistempeltje gebouwd (door Egyptische zeelieden/handelaren), in de tijd dat ook in Egypte zelf Isistempels gebouwd worden (door haar traditionele associatie met de farao werd Isis een belangrijke godin voor het weer zelfstandig geworden Egypte, wat haar verbreiding buiten Egypte bevorderde). Vanaf de derde eeuw Isis bekend vooral in het gebied van de Egeïsche Zee (het eiland Delos!) en aan de kusten van Klein-Azië. Vanaf de tweede eeuw v.C. Isis ook in Zuid-Italië en begin eerste eeuw v.C. ook in Rome bekend. Op Delos en elders in de Griekse wereld krijgt Isis het karakter van een grote godin, voor menigeen 'de grootste' (want schenkster van graan, dus leven, beschermster van haar echtgenoot, die zij weer tot leven wekt, en van haar jonge zoon Horus (afgebeeld als moeder met Horuskind op schoot!), de godin die met de

vorst nauw verbonden is, wetten schenkt en de beschaving brengt, die mensen geneest en zeelieden op zee beschermt enz. Aretalogieën of opsommingen van haar deugden en kwaliteiten (*aretai*) in de vorm van hymnen uit inscripties bekend. Isis daarmee de trekken van een henotheïstische godheid. De priesters lijken in de 3de eeuw v.C. uit Egypte gekomen te zijn, maar daarna aanwijzingen voor 'inheemse' priesters en ook priesteressen.

- Initiaties in de dienst aan Isis in de Griekse wereld mogelijk al vanaf de derde eeuw v.C. Maar zeker niet overal. Op sommige plaatsen werd Isis inderdaad als een andere Demeter vereerd (offers van biggetjes die niet geslacht werden maar in linnen gewikkeld in een kuil gelegd om te rotten, in het Griekse Phokis, aldus Pausanias in de Romeinse tijd). Waar inwijding plaats had moest de inwijdeling mogelijk enige tijd in een half onderaards vertrek, een ruimte zonder ramen, doorbrengen (als de 'kist' waarin eens Osiris lag, die door Isis weer tot leven was gewekt?). Zo'n 'crypte' waarschijnlijk in het Isisheilighdom van Gortyn op Kreta (derde of tweede eeuw v.C.) aangebracht. Overigens hebben we pas uit veel latere tijd beschrijvingen van de 'mysteriën' van Isis.
- Op veel plaatsen in de Griekse wereld Isis vereerd samen met Sarapis. Sarapis (of Serapis) was een nieuwe god, gecreëerd rond 300 v.C. door koning Ptolemaios I. De naam is een samentrekking van Sar-Apis of Osiris-Apis (de heilige Apisstier van Memfis werd na zijn dood Osiris), bedoeld als een god in wie zowel Grieken als inheemse Egyptenaren een hun bekende grote god zouden moeten herkennen. Toch schijnt Serapis vooral Grieken en andere niet-Egyptenaren te hebben aangesproken. Zijn cultusbeeld was ook meer Grieks dan Egyptisch: een zittende baardige figuur à la Zeus, met een hond (Kerberos, de hond van de Onderwereld) waardoor hij ook enigszins op Aisklepios leek. Maar op zijn hoofd een korenmaat (want Sarapis/Osiris was de god van het graan, van de overstromende Nijl en van het Dodenrijk – hoewel hij in de Romeinse wereld daarbovenop de trekken van een almachtige god kreeg die over allerlei terreinen regeerde, genezing schonk, overwinning garandeerde enz.). Sarapis kreeg een groot en beroemd heiligdom in Alexandrië en een ander in Memfis en vanaf de late derde eeuw waren er Serapeia in verscheidene Griekse steden: Korinthe, Athene, Delos, Pergamon enz.), later ook in Rome. Overigens zijn er géén aanwijzingen voor mysterieculen in dienst van Sarapis. Priesters voor Sarapis en Isis samen zijn altijd mannen, voor Isis alleen kunnen ook priesteressen optreden. Die priesterschappen moeten zich geleidelijk aan uitgebreid hebben. We horen van vrouwelijke *kaneforoi* (korvendraagsters) en mannelijke *pastoforoi* (draggers van de bark van de godheid, een hoog en eervol priesterambt).

C. Isis in Rome en de mysteriën van Isis.

- in 43 v.C. besluit de regerende junta van Rome (Antonius, Octavianus en Lepidus) tot de bouw van een tempel voor Isis en Sarapis (wegens het belang van Egypte voor de graanvoorziening van Rome en door de banden van de vereerde Julius Caesar met Egypte). Maar in 31 v.C. beschuldigt Octavianus, aan de vooravond van de grote oorlog met Antonius, zijn rivaal Antonius en Kleopatra ervan zich voor incarnaties of epifanieën van Sarapis en Isis uit te geven en enkele jaren later verbiedt Octavianus de cultus van Isis in Rome. Buiten Rome gaat die cultus gewoon door en lijkt in Italië alleen maar aan aanhang te winnen (een wandschildering uit Pompeii toont Isis met een scheepsroer en een hoorn des overvloeds).
- onder een van de eerste keizers moet er in Rome toch weer een tempel van Isis op de

Campus Martius gebouwd zijn (Otho, in 69 kortstondig keizer, vereerde Isis en hulde zich in linnen gewaad; in het jaar 70 brengen Vespasianus en Titus de nacht voor hun grote triomftocht in de tempel van Isis door). Domitianus herstelt de tempel en hetzelfde doet honderd jaar later Septimius Severus. De aandacht van de keizers moet de populariteit van Isis vergroot hebben.

- in de cultuspraktijken van Isis bestond waarschijnlijk veel variatie, terwijl in de loop van de tijd het aantal priesterlijke functies of dienende functies in haar heiligdom, aanzienlijk moet zijn gegroeid. Zeer waarschijnlijk bestond er geen rijksorganisatie en geen rijkswijde hiërarchie van alle Isisheiligdommen.
- aan de buitenwereld toonde de Isiscultus zich in de vorm van processies en optochten van de in wit linnen gehulde en kaalgeschoren priesters met muziek van fluiten en snaarinstrumenten en sistra (het sistrum is een bronzen, zilveren of gouden soort rammelaar). In de grote havensteden aan de Middellandse Zee is in het voorjaar het feest van het Navigium Isidis of Ploiafēsia populair: ter lancering van het vaarseizoen wordt dan een boot naar zee gedragen.
- de op persoonlijk heil (verlossing?) gerichte initiatie heeft vermoedelijk het praktische doel de ingewijde tot lid van het cultuspersoneel, uiteindelijk tot priester te maken. De ingewijde moet op die manier permanent een deel van zijn leven of mogelijk al zijn tijd verder in dienst van de godin stellen met voor ons onbekende beloften of suggesties (een beter leven na de dood???) als beloning. Volgens Plutarchus worden 'de geheimen' van Isis onthuld aan hen die in haar dienst als pastoforoi e.d. fungeren, wit linnen kleding dragen, zich kaalgeschoren hebben en het sistrum hanteren. Van een inwijding in de dienst aan Isis hebben we een uitvoerige beschrijving in boek XI van de *Metamorphoses* (of: *Lucius en de Ezel*), een roman van de Noord-Afrikaanse auteur Apuleius (midden tweede eeuw). Ondanks komische elementen erin hebben we vrijwel zeker te doen met een realistische beschrijving van een eerste inwijding, die door andere inwijdingen, toegang gevend tot hogere graden in de priesterschap, konden worden gevolgd – overigens moest voor elke inwijding betaald worden. Al in de eerste eeuw v.C. had de Egyptische priester Chairemon het leven van de priesters van Isis beschreven als een permanent verblijf op het tempelterrein, met voortdurend perioden van vasten, rituele reinigingen, afgewisseld met optredens als pastoforoi e.d.

D. De beschrijving van de inwijding bij Apuleius (mogelijk op eigen ervaringen berustend) komt hierop neer:

- Lucius, de held van het verhaal, die per ongeluk in een ezel veranderd is, bevindt zich in Korinthe en bidt (bij volle maan) tot de maangodin om hulp.
- in zijn slaap verschijnt de godin die verklaart dat zij de Koningin der Goden is en onder vele namen vereerd wordt, zoals Moeder der Goden, Proserpina (Persefone), Demeter, maar dat haar 'ware' naam Isis is. Zij zegt Lucius de volgende dag naar de processie (het Navigium Isidis) te komen en in zijn ezels gedaante te eten van de guirlandes rozen die de priesters dragen: dan zal hij weer mens worden.
- aldus geschiedt en de dankbare Lucius (weer in mensengedaante) volgt de processie terug naar de tempel van Isis. Daar huurt hij een kamer en werkt hij voortaan op het tempelterrein.
- na enige tijd maakt de godin hem duidelijk dat hij zich nu moet laten inwijden. Lucius krijgt daarop instructies van een priester die hem voorleest uit een boek met hiërogliefen (!). De hele procedure kost veel geld en bestaat uit: tien dagen vasten met

veel rituele baden, daarna in een nieuw linnen gewaad plaats nemen in een raamloos vertrek midden in de tempel voor een nachtelijk ritueel.

- Lucius vertelt later over dat ritueel: “Ik bereikte de grens van de dood en de drempel van Proserpina. Vandaar keerde ik om, werd door alle elementen gedragen en midden in de nacht zag ik de zon vlammen in zeer helder licht. Ik naderde de goden van Boven- en Onderwereld van aangezicht tot aangezicht en aanbad hen van nabij.”
- in de ochtend komt Lucius tevoorschijn, gekleed als de zon, met een toorts, met twaalf (!) versierde overkleden, een stralenkroon van palmbladeren. Weer volgen korte vasten.
- na enkele dagen mag Lucius naar huis, maar dan wordt hij door de godin opgeroepen om naar Rome te gaan, naar de tempel van Isis op de Campus Martius.
- na een jaar in Rome krijgt Lucius te horen dat hij zich weer moet inwijden, nu in de mysteriën van Osiris. Een tikje verbaasd en ontstemd (want het kost weer veel geld) doet Lucius dat. Hij draagt bij die inwijding een thyrsustaf en klimop (Osiris 'is' Dionysos) en verder 'heilige voorwerpen' die niet genoemd mogen worden.
- kort hierna hoort Lucius dat hij nog een derde inwijding moet ondergaan en dan als pastoforos in het priestercollege zal worden opgenomen, onmiddellijk zelfs met een hoge rang in dat college. Ook dat doet hij en sindsdien is het hem goed gegaan in het leven....
- in het algemeen kan van de Isiscultus in het Romeinse rijk gezegd worden dat we weliswaar relatief veel weten van Isistempels en tempeltjes, maar eigenlijk heel weinig over de werkelijke cultus. Wat we weten lijkt erop te wijzen dat het Egyptische karakter daarvan lang bewaard moet zijn geweest (vgl. de kale priesters in hun wit linnen gewaden, de boeken met hiërogliefen – hoewel men kan betwijfelen of er na de tweede eeuw nog veel 'Isispriesters' waren die hiërogliefen konden lezen...).

H10. De cultus van Mithras

A. Geschiedenis:

- We bezitten geen enkel volledig verslag van wat de mysteriecultus van Mithras inhield, hoe en waar deze cultus was opgekomen enz. Wel weten we relatief veel over *mithraea* (Mithrasheiligdommen of beter: ruimten waarin vereerders van Mithras samenkwamen) en hebben we veel iconografisch materiaal. Verder moeten we het doen met verspreide mededelingen in de antieke literatuur.
- Mithras is de Grieks-Romeinse vorm van Mithra, de Iraanse god van de eed en van trouw, en daarmee van het verdrag. Na de vijfde eeuw kennen we Mithra niet meer als specifiek deze god in Iran, al bleef hij er als een god bekend (en in een verdere ontwikkeling als Mihran, vooral in Noord-Iran tot in de zevende eeuw n.C.). Zo ook bij in Klein-Azië wonende Iraniërs, speciaal in Cappadocië en Pontus (vgl. de koningsnaam Mithra-dates bij de Parthen en bij Iraniërs in Pontus).
- in het begin van de eerste eeuw v.C. zouden de zeerovers van Cilicië (Zuidoost-Anatolië) Mithras vereerd hebben (volgens Plutarchus, die twee honderd jaar later schreef).
- koning Antiochos I van Kommagene (Noord-Syrië/Noord-Mesopotamië) (69-38 v.C.) bevordert de heersercultus en de cultus van de god Apollo-Mithras-Helios-

Hermes (monument op de Nemrut Dag in het zuidoosten van het huidige Turkije) met duidelijk astronomische/astrologische connecties. Koning Antiochos IV van Kommagene (38-72 n.C.) werd door de Romeinen afgezet en ging in ballingschap naar Rome.

- volgens een moderne reconstructie zou onder invloed van de verbannen Antiochos IV en diens gezelschap in Rome in een kring van personen in keizerlijke dienst de Mithrascultus min of meer bedacht, ontworpen, zijn en zich in de laatste jaren van de eerste eeuw snel verbreid hebben naar plaatsen in de provincie waar Romeinse gezagsdragers gestationeerd waren en waar Romeinse soldaten gelegerd waren. Want behalve in Rome vinden we de meeste *mithraea* in of bij de legioenskampen in de grensgebieden, in provinciale hoofdsteden en belangrijke havensteden, daarentegen nauwelijks in volkomen gepacificeerde provincies.

B. De mithraea:

- Altijd langwerpig van vorm met een apsis aan één smalle kant, vaak half onderaards en zonder ramen: kennelijk moeten de ruimten 'grotten' verbeelden, waarbinnen alles alleen bij toortslicht zichtbaar is. De oriëntatie is west-oost (in de apsis 'kijkt' de voorstelling uit het oosten naar het westen).
- De ruimten zijn nooit erg groot, niet langer dan 35 meter, vaak korter. Zij bieden plaats aan groepen van ca. 18 tot ca. 40 personen: een middenpad met links en rechts ingebouwde of gemetselde nissen met banken en tafels voor de maaltijden.
- Lichteffecten: toortslicht in het duister, vuur achter de geopende muilen van leeuwen in reliëf e.d.
- Gezien de kleine omvang moeten er veel *mithraea* geweest zijn, men neemt aan in Rome in het begin van de derde eeuw enkele honderden, in de havenstad Ostia ongeveer 30 uit dezelfde tijd.
- De *mithraea* zijn alleen toegankelijk voor mannen (ingewijden komen uit de wat beter gesitueerde kringen, ook legioensoldaten, maar ook slaven met een hoge status).
- In de *mithraea* worden maaltijden gehouden van vlees (in allerlei soorten en van verschillende dieren, vermoedelijk alleen mannelijke (!) dieren) en van wijn. Zeer waarschijnlijk werden er hymnen gezongen, werd er wierook gebrand voor Mithras en misschien andere godheden, en mogelijk vertelde de Pater of Sacerdos (priester) een 'verhaal' of mythe (maar dit is lang niet zeker!). Vermoedelijk gaf hij ook uitleg (zeker aan nieuwelingen) van de afbeeldingen die in reliëf en/of wandschildering te zien waren (alleen bij toortslicht te onderscheiden!). Ook de inwijdingen moeten in de *mithraea* plaats gevonden hebben.

C. De Astronomisch/astrologische interpretatie van de *mithraea* en de Mithrascultus:

- Opvallend is de aandacht voor de hemellichamen in de iconografie van de Mithrasdienst: de 7 planeten, de 12 tekens van de Dierenriem, de figuren van Kautes met een toorts naar boven gericht (de 'opgaande' zon vanaf de lente-equinox) en Kautopates met een neerwaarts gerichte toorts (de 'neergaande' zon van de herfst-equinox), de Zon (Helios of Sol) als 'metgezel' van Mithras of als andere gedaante van de ene Deus Sol Invictus Mithras.
- Mogelijk illustreerden de reliëfs en schilderingen in een *mithraeum* de jaarlijkse gang van de zon door de ecliptica (de band van de 12 tekens van de Dierenriem, die schuin op de hemelequator – deze weer evenwijdig aan de equator van de aarde – staat): in

het voorjaar aan de oostzijde de lente-equinox (21-24 maart), waarna de zon 'opgaat' (de dagen worden langer!) tot aan de noordzijde de zomer zonnestilstand (21-24 juni), waarna de zon langzaam neergaat (de dagen worden weer korter) tot aan de westzijde de herfst-equinox (23 september); vandaar worden de nachten steeds langer tot aan de zuidzijde de winter zonnestilstand van 24-25 december, waarna de nachten weer geleidelijk korter worden tot de lente-equinox. Deze vier data moeten zeker in de *mithraea* gevierd zijn (bij een *mithraeum* uit de derde eeuw bij Tienen in België in een kuil de botten van een grootse maaltijd van vele alleen mannelijke dieren voor wel 300 personen gevonden: praktisch zeker een viering voor vele Mithrascollegia uit de omgeving gezamenlijk van de zonnestilstand eind juni).

- Astronomisch/astrologische interpretatie van de tauroktonie: in de apsis van elk (!) Mithraeum is een afbeelding in reliëf van Mithras die de stier doodt. Deze afbeelding is in hoofdtekken overal gelijk: Mithras is een jongeman met een 'Frygische' (of Perzische) muts op, die met één knie op de rug van de stier vlak achter de nek drukt, met zijn linkerhand in de neusgaten de kop van de stier naar achteren buigt en met zijn rechterhand op het punt staat een dolk in de hals van de stier te steken. Dit 'doden van de stier' door Mithras=Sol wel geïnterpreteerd als het hoogtepunt van het zonnejaar eind juni. Dan immers staat de zon in het teken Leo, dat net opgekomen is, terwijl het teken Taurus of Stier (waarin de zon in april/mei gestaan had) wegzinkt achter de horizon: de stier 'sterft' door toedoen van de zon. Die baan van de zon door de tekens van de Dierenriem is natuurlijk een fenomeen van de dag, maar is dan onzichtbaar, in de 'grot' van het *mithraeum* zien de ingewijden daarom alles in afbeelding weergeven (desnoods geeft de Pater toelichting).
- Alle andere elementen die in het reliëf van de tauroktonie te zien zijn passen hierbij:
- de staart van de stier eindigt in een korenaar (de 'Stier' schenkt leven in de vorm van de graanoogst in de zomer?); een scorpioen valt de testikels van de stier aan en een hond en een slang likken het bloed van de stier op (dit alles suggestief voor nieuw leven (?), genezing (?), maar eigenlijk moeilijk te duiden); boven de hele scène vliegt een raaf (om erover als boodschapper te berichten?), rechtsboven is de zon, linksboven de maan te zien; rechts staat Kautes met opgerichte fakkel, links Kautopates met neergehouden fakkel (maar soms is het andersom); soms worden onder de stier ook nog een leeuw (een inwijdingsgraad) en een drinknap (verwijzend naar de wijn bij de maaltijden) afgebeeld, terwijl er vaak nog een band met de 12 tekens van de zodiak en ook nog 7 planeten of 7 altaren worden uitgebeeld.
- Andere afbeeldingen in de *mithraea* verwijzen naar andere elementen of episodes uit 'de mythe':
 - de geboorte van Mithras uit een rots (en in een grot): hij verschijnt meteen als volwassene met een zwaard en een toorts.
 - Mithras jaagt op de stier (die zelf weer met de maan geassocieerd is), vangt hem tenslotte en doodt hem.
 - Mithras zet de kringloop der seizoenen in beweging en bevordert de groei van het gewas, van de ene lente-equinox tot aan de volgende.
 - Mithras deelt na het doden van de stier een maaltijd met de Zon als zijn metgezel, gezeten op de dode stier.

D. De inwijding(en) in de Mithrascultus:

- er zijn zeven graden van inwijding bekend, corresponderend met de zeven planeten, in opklimmende volgorde (bekend uit mozaïekafbeeldingen uit enkele *mithraea* en

- De filosofie is in de Romeinse keizertijd steeds meer gericht op persoonlijk 'zielenheil' en wordt daardoor meer en meer religieus gekleurd: een vorm van intellectuele 'religie' die streeft naar het heil van de ziel in de vorm van een verlossing in een hiernamaals, een eeuwige en goddelijke wereld waarheen de ziel 'terugkeert'.
- Dit is al voorbereid in de filosofie van Pythagoras (eind 6de eeuw v.C.) en Plato (4de eeuw v.C.), terwijl vanaf ca. 300 v.C. Stoïcisme en Epicurisme eveneens het individuele zielenheil centraal stelden, zij het in hun geval zonder verwijzing naar het hiernamaals. Sinds Plato een scherp onderscheid in de filosofie tussen onsterfelijke geest en vergankelijke materie en de laatste met misprijzen bejegend.
- Deze religieuze tendens van de filosofie werd in de keizertijd ook bevorderd door henotheïstische en bijna-monotheïstische voorstellingen omtrent één (hoogste) god die voor het bestaan en de werking van de kosmos verantwoordelijk is.
- Ook ascetische tendensen in de filosofie dragen aan deze ontwikkeling bij: het genoemde misprijzen van het lichamelijke, een idealisering van kuisheid, soberheid en 'onaangedaan' zijn door materiële behoeften en begeerten, maar ook door pijn en verdriet. Dit begon eveneens met Pythagoras en werd vooral in de keizertijd steeds sterker, parallel aan vergelijkbare ontwikkelingen in religies als het christendom.

B. Numenius (Noumēnios) van Apamea (in Syrië, 2de helft 2de eeuw):

- Numenius de eerste filosoof bij wie primair de religieuze inspiratie en het religieuze doel van verlossing van de ziel leidt tot een kosmologie en een leer omtrent de menselijke ziel. Numenius meende dat de ware wijsheid voor het eerst bevroed was door Pythagoras én door Mozes en dat Plato op basis van ontlenen aan die beiden de eerste alles omvattende filosofie ontwierp. Die filosofische eenheid werd na de dood van Plato volgens Numenius verbroken door het optreden van verschillende elkaar bestrijdende filosofenscholen. Numenius beweerde de 'ware' filosofie van Plato opnieuw uiteen te zetten. Dat maakt hem tot een directe voorloper van het Neoplatonisme. Want Numenius' systeem heeft weliswaar duidelijk platonische trekken, maar is toch in feite iets nieuws.
- Volgens Numenius is er een scherp dualisme van God en Wereld: de 'Eerste God' staat namelijk geheel los van al het materiële. Want de wereld is geschapen door een 'Tweede God', die op de een of andere wijze uit de Eerste is voortgekomen en voorkomt dat de Eerste God direct in contact is met de materie.
- De 'Tweede God' is de Demiurg of Schepper die de wereld, d.w.z. de 'vormen', scheidt naar zijn eigen afbeelding en daarmee zichzelf toch op een afstand plaatst van de wereld.
- De 'Eerste God' is het absoluut Goede, het Goede-op-Zichzelf (*to autagathon*). Twee Hypostasen (d.i. tot zelfstandig bestaan gekomen aspecten) van de Eerste God (1) zijn: de Tweede God (2) en de Wereld (3).
- Deze drie entiteiten bestaan dus los van elkaar. Dit levert het probleem op hoe de Hypostase 2 uit 1 en de Hypostase 3 uit 2 kan zijn voortgekomen, een probleem dat Numenius eigenlijk niet weet op te lossen. Maar de gelijkenis met het latere systeem van Plotinus is evident.
- Numenius heeft zich ook bezig gehouden met de *descensus*, d.i. de 'afdaling' van de ziel uit de hogere sferen in het menselijk lichaam (een vraagstuk waarop ook al geen bevredigend antwoord is gevonden).

C. Plotinus (Plōtinos), 204-270:

- Plotinus was afkomstig uit Lycopolis in Egypte en volgde in Alexandrië colleges van de mystieke ex-christen Ammonios Sakkas (die ook de christelijke theoloog Origenes onder zijn studenten had), vanaf 244 was hij in Rome, waar hij een filosofische school leidde tot 270 (vlak voor zijn dood verhuisde hij naar een landgoed in Campanië).
- Plotinus' geschriften zijn door zijn leerling Porfyrios verzameld, geordend en geredigeerd en in zes bundels van elk negen werken (de Enneaden) uitgegeven. Ze handelen over ethiek (1), de kosmos (2 en 3), de ziel (4), de geest en de ideeën (5) en het Ene of het beginsel van het Goede (6).
- Plotinus is hiermee de grondlegger van het Neoplatonisme geworden (dat is een moderne term: de aanhangers noemden zichzelf eenvoudig 'Platonici'). Een samenvatting van zijn systeem:
 - de wereld is als een piramide, van laag (de Materie) oplopend tot de top (de Geest). De wijze ziet in dat de wereld uit de Geest is voortgekomen, maar dat de Geest zelf verwijst naar het noodzakelijke bestaan van de onzegbare en onnoembare Ene, die uiteindelijk alles heeft voortgebracht.
 - het Ene (*to Hen*) is God en heeft geen enkel contact met het lagere of materiële. Het Ene is volstrekt één, dus (per definitie) onveranderlijk, onvergankelijk en volmaakt.
 - Door emanatie (afstraling, overstroming of uitstraling, zoals licht uitstraalt uit de zon) is uit het Ene de tweeheid van de Geest voortgekomen, nl. het Denken (Nous) en al het Gedachte (de Ideeën) oftewel een splitsing in subject en object. De Ideeën zijn hier gelijk aan de Ideeën van Plato of de Vormen van Aristoteles.
 - 'Onder' de Geest bevindt zich de wereld van de Materie, die bestaat uit de totaliteit van alle materiële vormen, levende en schijnbaar levenloze (want volstrekt levenloze materie bestaat niet!). In de wereld van het materiële is namelijk een tweede kracht (na de Geest als eerste kracht) werkzaam: de Ziel of het Leven (Psychē). De Ziel is overal in de Materie aanwezig ('bezielt' de Materie dus) en zorgt ervoor dat de Materie vormen voortbrengt. Voor die vormen richt de Ziel zich naar de Ideeën als voorbeelden.
- –In de Geest van de wereld zijn dus alle vormen reeds als Ideeën aanwezig, de Ziel (het Leven) streeft er steeds naar die vormen te realiseren. Dit is permanent het geval en is nooit anders geweest. Want er is nooit een 'tijd' geweest dat alleen het Ene bestond of dat alleen de Materie bestond, waarna 'vervolgens' de Geest en 'daarna' de Ziel ontstonden. Integendeel: het Ene, de Geest en de Ziel (of liever: ontelbare zielen) bestaan samen en hebben altijd samen bestaan. Het Ene kan immers niet bestaan zonder 'uit te stralen', de Geest kan niet bestaan zonder de Ziel op te roepen en de Materie kan niet bestaan zonder vormen.
- Een 'ongevormde materie' (de *materia prima*, waarnaar Middeleeuwse alchemisten op zoek waren om daaruit goud of het 'levenselixer' te destilleren) zou, als het bestond, zonder Ziel en zonder Geest, het absolute Kwaad vertegenwoordigen. Gelukkig bestaat het niet, want altijd (!) is er in de materie wel een vorm en dus een connectie met een Idee en vandaar een verwijzing naar het Ene waaruit immers Geest en Ziel zijn voortgekomen. Volgens Plotinus en de Neoplatonici is de materiële wereld 'op zichzelf' daarom niet slecht (zoals bijvoorbeeld de gnostici wel dachten), want uiteindelijk kan die materiële wereld verwijzen naar het goddelijke en zo

inspireren (vgl. ook Plato: het nooit helemaal volmaakte schone en goede op aarde verwijst naar de Idee van het volmaakt Schone en Goede – d.i. God).

- Het Ene kunnen wij niet denken. Geen enkel attribuut is namelijk toegestaan, want elk attribuut of elke kwaliteit die wij aan het Ene toe zouden schrijven zou het Ene splitsen in een Zijn en een niet-Zijn en er dus een 'tweeheid' van maken. Daarom kunnen wij alleen denken dat het Ene als Ene 'is', niet 'hoe' het is.
- Het Ene (God) werkt niet en schept niet, maar 'is' eenvoudig. Door de emanatie (die als het ware automatisch verloopt) is de Geest uit het Ene voortgekomen. Maar altijd streeft de Geest terug naar het Ene, want in de Geest komt het Ene als het ware tot bewustzijn en kan het zichzelf denken. Dit 'uitstralen' en weer 'terugschreven' is typerend voor de religieuze grondhouding van het Neoplatonisme. Ook de Wereldziel (die uit talloze zielen in de materiële wereld bestaat) streeft terug naar de Geest waaruit zij is voortgekomen. Terzijde: De Ziel of het Leven dat de materie bezielt brengt de vormen en de veranderingen voort en schept daarmee de Tijd – het Ene, daarentegen, staat tijdloos buiten de wereld, zoals bijvoorbeeld ook de christelijke God in de theologie van Augustinus e.a.
- Alleen de mens heeft van alle wezens in zijn eigen *psychē* of 'ziel' een stukje van de Geest, zijn verstand dat uit de Wereldgeest direct in hem gekomen is, waardoor de mens 'in zijn geest', namelijk door te denken, terug kan 'streven' naar de Nous van de Wereld. Dit betekent dat de mens in principe in staat is door zelfinkeer en meditatie in zijn individuele geest tot in de Wereldgeest door te dringen. Daar kan hij als het ware tot aan de rand van de Wereldgeest komen, vlakbij het Ene, en beseffen dat het Ene als oergrond van alles 'is', maar niet weten 'hoe' het is. Die ervaring is een mystieke ervaring, die Plotinus volgens Porfyrios minstens tweemaal beleefd had, Porfyrios zelf, naar zijn zeggen, nooit.
- De meeste mensen kunnen zich niet onttrekken aan het stoffelijke en verliezen hun diepste wezen (het stukje van de ziel dat uit de Wereldgeest afkomstig is en dat als onsterfelijk element na de dood in een ander lichaam kan reïncarneren). Maar sommige mensen kunnen, geïnspireerd door elementen uit de materiële wereld, in hun geest opstijgen naar de Ideeën en in de Wereldgeest een hogere eenheid boven de veelheid van de materiële wereld gewaarworden. In de Geest doorgedrongen vindt de mens toch ook daar geen rust omdat de Geest uit de tweeheid van denken en gedachten bestaat. Daarboven moet zich de hogere Eenheid bevinden, waarvan de mens het bestaan kan beseffen, maar waarin hij nooit kan doordringen. Maar de mystieke ervaring van het bereiken van 'de rand' (zie boven) is voldoende beloning voor de wijze. Voor andere mensen kan het beseffen van die mogelijkheid en het inzicht in de goddelijke hiërarchie van de wereld al 'verlossing' genoeg zijn.

D. Betekenis van het Neoplatonisme:

- Voor de mystiek aangelegden en filosofisch geschoolden bood het Neoplatonisme van Plotinus ongetwijfeld een geestelijke 'verlossing', een troostend begrijpen van de wereld en de plaats van de mens daarin. Praktisch gezien vormden de leerlingen van Plotinus in Rome een kring van 'ingewijden', ingewijd in de leer van hun meester, die een quasireligieuze gemeenschap vormden. Bij latere neoplatonische filosofen kon de toewijding van hun studenten ook tot vormen van religieuze verering als in een cultusgemeenschap leiden, maar anderen zullen alleen en op zichzelf teruggetrokken in de geschriften van de meester een vorm van 'verlossing' hebben gezocht.

- Het Neoplatonische wereldbeeld poneert een hiërarchische orde, waarin alles trapsgewijs uiteindelijk uit het Ene voortkomt, waarin alles ook met alles samenhangt en het lagere steeds naar het hogere verwijst. Dit heeft na Plotinus' dood onder volgende Neoplatonici (reeds bij Porfyrios, maar nog sterker bij Iamblichos van Apamea in de eerste jaren van de vierde eeuw) geleid tot een acceptatie van talloze uitingen van religieuze verering, een obscurantisme dat overal verwijzingen naar het hogere zag (bij Porfyrios bijvoorbeeld de Mithrasdienst, die hij aan de Perzische wijze Zarathustra, 5000 (!) jaar voor zijn tijd, toeschreef, bij Iamblichos de rituelen van de Egyptische religie die hij als 'Mysteriën' van hogere kennis beschouwde etc.). Ook het geloof in wonderen die door de 'filosofen' van deze tijd (late 3de – vroege 6de eeuw), als door een goddelijke kracht bezield, konden worden verricht (waarover allerlei verhalen rondgingen) past daarbij.
- Het Neoplatonische wereldbeeld waarin alles in wezen 'bezield' was, was niet gunstig voor de ontwikkeling van een rationele houding t.a.v. de natuur en dus voor enige 'wetenschap'. Doordat de Neoplatonische filosofie, hoezeer ook door christelijke theologen bestreden, toch in allerlei trekken duidelijk raakvlakken met het christendom vertoonde, kon ze het Middeleeuwse denken lang beïnvloeden. Dat denken bleef Platonisch of Neoplatonisch tot ruwweg de 12de eeuw. Pas toen zou met de herontdekking van Aristoteles een rationeler en empirischer kijk op de wereld mogelijk worden.

H12. Het *Corpus Hermeticum*

A. De geschriften:

- het *Corpus Hermeticum* is een verzameling Griekse geschriften uit de 1ste – 4de eeuw uit Egypte, die aan de daarvoor ontvankelijke geesten een 'verlossende wijsheid' aanbieden, waarvan de overtuigingskracht volgens de schrijvers zelf gelegen is in de overeenstemming tussen Griekse en Egyptische overleveringen waarbij de identificatie van de Egyptische god Thot met de Griekse god Hermes de theologische grondslag vormt.
- de Hermetische geschriften zijn:
 - een 17-tal traktaten: uit ongeveer 20 handschriften uit de 14de-16de eeuw, teruggaande tot één archetype; de eerste 14 traktaten in het Latijn vertaald door Marsilio Ficino in de 15de eeuw (de mis uit Constantinopel, destijds een grote sensatie); in Nag-Hammadi in Egypte nog minstens één nieuw traktaat ontdekt in de daar gevonden verzameling religieuze teksten uit de latere 4de eeuw.
 - een *logos teleios* ('inwijdingsverhaal' of 'theoretische inleiding' tot de inwijding): een volledige versie alleen in het Latijn onder de titel Asclepius (vroeger ten onrechte aan Apuleius toegeschreven); een Koptische versie in Nag-Hammadi gevonden (beide versies al ver van het Griekse origineel verwijderd).
 - een aantal van 29 fragmenten uit de laatantieke literaire bloemlezing of uittrekselverzameling van Stobaeus (begin 5de eeuw); het belangrijkste fragment hiervan de zg. *Korē Kosmou* ('Dochter van de Wereld').
- de woordvoerders in deze geschriften zijn bijna allemaal goden.
- Thot is de oud-Egyptische god van kennis, hij heeft de gestalte van een ibis, vooral in de delta vereerd en daar ook gezien als de god van 'vreemde landen'. In de stad On, waar vooral de zonnegod vereerd wordt, krijgt Thot de gedaante van een baviaan en

wordt hij later een god van de maan. Hij is degene die samenvoegt (zo de verstrooide delen van het lijk van Osiris), die de levensjaren van de koning berekent. Hij is de uitvinder van het schrift en de schutspatroon van schrijvers, de grote tovenaer en de kenner van alle geheimen. In het Dodenrijk voert hij de doden naar de rechterstoel van Osiris. In de Romeinse tijd wordt hij vooral vereerd in Hermoupolis ('de Stad van Thot'); daar en in Sakkara zijn talloze gemummificeerde ibissen gevonden.

- door zijn identificatie met Thot krijgt Hermes de vereniging van hun beider kwaliteiten: daarom Hermes Trismegistos ('driewerf grote') genoemd. Niettemin treden in de Hermetische geschriften Hermes en Thot soms als aparte gestalten op.
- de geschriften zijn dialogen óf zelfgesprekken of (grotendeels) toespraken of uiteenzettingen van: Nous (Geest) en een onbekende profeet, misschien Hermes (in de *Poimandres*), van Nous en Hermes, Hermes en Thot, Hermes en Aisklepios, Hermes en 'een zoon', Hermes en Ammon, Thot en 'een koning', Isis en Horus, Hermes tot een anoniem gehoor.
- in feite wordt natuurlijk de menselijke lezer aangesproken. Daarbij wordt de verlossende wijsheid soms gepresenteerd als een zelfgesprek. Hoe duidelijker de spreker in een goddelijke of transcendente sfeer gesitueerd wordt, des te sterker krijgt de boodschap het karakter van een onaardse, esoterische en verlossende 'kennis' (een parallel in de gnostiek).
- de belangrijkste karakteristieken van de Hermetistische geschriften:
- in deze teksten wordt een ontmoeting of verbinding gearrangeerd tussen godenwereld en mensenwereld, macrokosmos en microkosmos, wereldgeest en menselijke geest, het spirituele en het materiële, tussen kosmologie/'natuurwetenschappen' en antropologie, 'psychologie'.
- de verlossende kennis kan gepresenteerd worden alsof ze afhankelijk is van een 'inwijding', een 'doop' in een ritueel.
- de boodschap moet door de ontvanger innerlijk verwerkt en dan profetisch verspreid worden.
- de boodschap wordt belerend voorgedragen of in gebedsvorm verheerlijkt.
- de goddelijke spreker is een oorerende leermeester of een verlosser die een openbaring brengt.
- de waardering van de wereld zwenkt tussen emanatie van het goddelijke of belichaming van het Boze.
- de mens 'zweeft' tussen onderdrukt zijn door het lot of door zijn eigen onwetendheid en 'opstijging' van zijn ziel met achterlating van het lichaam.
- wat de mensen onderdrukt hangt samen met de werkingen van de planeten; alles is met alles in de kosmos verbonden.
- de dood meestal voorgesteld als een 'verandering' die de ziel ervaart, de vroomheid als kennis van God.

B. Het karakter van het Hermetisme:

- Het Hermetisme is een karakteristiek product van het Grieks sprekende milieu in Egypte in de keizertijd (maar blijkens Koptische vertalingen bereikte een deel van de teksten ook de inheemse bevolking).
- Tegelijk maakt het Hermetisme ook deel uit van een bredere mediterrane intellectuele cultuur in het Romeinse rijk. Vandaar de nauwe analogieën tussen de Hermetica en Griekse teksten die toegeschreven werden aan de Perzen Zoroaster,

Otanes, Hystaspes, aan Chaldeeuwse wijzen e.a. (allen vaak 'op één hoop gegooid' met Hermes). De populariteit van oosterse 'wijzen' bestond in de Griekse wereld al sinds Plato. Het idee dat Pythagoras en Plato hun 'wijsheid' ontleend hadden aan het Nabije Oosten of Egypte was sterk verbreid (volgens bepaalde verhalen zouden Chaldeeën en Perzische Magoi Griekenland bezocht hebben). Sinds de vroege derde eeuw bestond er in de Hellenistische wereld en daarna in de Romeinse duidelijk belangstelling om 'de wijsheid' van de Magiërs, de Chaldeeën en de Egyptenaren zelf te horen. Vandaar de belangstelling voor Hermes Trismegistos. Dat de 'oosterse' wijsheid in de regel geopenbaarde wijsheid was, maakte ze in Griekse ogen nog aantrekkelijker. Het verlangen naar geopenbaarde wijsheid kon vrijwel niet bevredigd worden binnen de traditionele Grieks-Romeinse godenwereld (hoogstens kon een filosoof als Porfyrios menen uit de orakels van de goden enige 'wijsheid' te putten – verder leek die godenwereld te primitief en zonder intellectueel gezag). Vanouds waren de Griekse filosofen het onderling over veel zaken oneens: dat stimuleerde de behoefte aan een gezaghebbende 'wijze' die met autoriteit een doctrine uit kon spreken: Al lang gestorven filosofen als Pythagoras of Plato kregen die rol soms toebedeeld en een andere oplossing was om een goddelijke autoriteit uit het verleden (en uit een ander land) de verlangde teksten in de mond te leggen (wat ook gebeurde in de pseudo-epigrafische literatuur van christenen en joden, speciaal ook in de gnostieke literatuur).

- Noch Orfeus, noch Pythagoras, de Magoi of de Chaldeeën hadden voldoende autoriteit om een universele en alles omvattende doctrine te verkondigen. Maar de Egyptische godsdienst werd door de Grieken al sinds Herodotus gezien als een bron van de Griekse godsdienst en daarmee als 'oeroud'. In de Griekse traditie kon Hermes beschouwd worden als een van de grote, legendarische 'wijzen', een god die 'in wezen' aan de nog veel oudere Egyptische Hermes (Thot) gelijk was. Als Trismegistos had hij het prestige dat aan deze geschriften autoriteit verleende.
- de Hermetistische geschriften vonden een wijde lezerskring. De erin verkondigde doctrines zijn inderdaad typerend voor het literaire en religieuze 'oriëntalisme' van de Romeinse wereld en voor het genoemde verlangen naar geopenbaarde kennis. Van cultische verenigingen was geen sprake, voor zover wij weten, al kunnen de liefhebbers van deze teksten wel (incidenteel) bijeenkomsten gehad hebben. Primair moet het individuele lezen en overpeinzen van deze teksten geweest zijn. Dat bracht de lezer persoonlijk bevrediging of een quasifilosofische, quasireligieuze 'verlossing' op (pseudo-)intellectueel niveau.

C. De *Poimandres* (het eerste en in veel opzichten typerende traktaat van het *Corpus Hermeticum*): de tekst is sterk joods (Alexandrijns-joods) beïnvloed en aan de gnostiek verwant; Poimandres is de Eerste Nous, d.i. God. De kern van het traktaat: de Oermens of Hemelse Anthropos (naar Gods evenbeeld geschapen) daalt naar de aarde af, hetgeen leidt tot de schepping van de mens. Over diens goddelijke oorsprong en over de 'hemelvaart' van de ziel na de dood tot in de achtste of negende sfeer.

- korte inhoud van de openbaring van Poimandres aan een profeet of Hermes. Een visioen (verteld door de profeet):
 - 'In den beginne' alleen Licht (d.i. God).
 - In een deel daarvan ontstaat Duisternis, dat als een slang omlaag kronkelt.
 - Beneden verandert die Duisternis in een warme maar vochtige substantie, die klaagt, loeit en rookt als van vuur.

- Uit het Licht daalt het Woord (de Logos) af, die beneden een scheiding tussen de daar ontstane elementen aanbrengt: het vuur en de lucht gaan omhoog, het water en de aarde blijven beneden. Poimandres verklaart: het Licht is de Nous of Geest, dus God, het Woord is de Zoon van God en de rede in de mens.
- het visioen verbreedt zich: het Licht blijkt uit verscheidene Licht-machten (als eonen) te bestaan; één daarvan houdt het Vuur in bedwang.
- Nu verschijnt Boulē (het wilsbesluit) van God, zij paart met Logos en brengt zo de kosmos met levende wezens voort.
- God of Nous is androgyn en brengt uit zichzelf een Tweede Nous voort, die de eigenlijke Schepper is. Want de Tweede Nous maakt uit het Vuur de zeven planeten met hun Archonten (Machten).
- De Logos of het Woord van God sluit zich nu aan bij de scheppende Nous en verlaat de lagere elementen, waarheen Hij eerst was afgedaald. De scheppende Nous laat nu de zeven planeetsferen ronddraaien en brengt uit de lagere elementen (aarde en water) op de aarde de dieren voort. De dieren zijn redeloze wezens want de Logos van God had deze elementen immers verlaten.
- Nu brengt de Eerste Nous of de Vader de hemelse Mens (Anthropos) voort: zeer schoon en aan God gelijk (dus ook androgyn). God geeft hem/haar macht over de schepping.
- Anthropos neemt alle eigenschappen van de zeven Planeetmachten in zich op en buigt zich aldus voorover door het hemelgewelf naar de aarde.
- De lagere natuur op aarde ziet Anthropos en wordt verliefd op Hem/Haar. Anthropos valt dan voorover in de lagere materie.
- Hierop worden uit de materie waarin Anthropos gevallen is zeven androgyne 'mensen' geboren, die materiële eigenschappen én eigenschappen van de goddelijke Nous bezitten. Zij zijn seksloos en onsterfelijk en lijken daarin op de hemelse Anthropos, want zij hebben van Hem/Haar (en uiteindelijk van God) een ziel (het Leven) en een geest (het Licht).
God splitst nu de zeven wezens in zeven mannelijke en zeven vrouwelijke. Daarmee is de seksualiteit geschapen en daarmee is ook de dood in de wereld gebracht. De mensen vermenigvuldigen zich en bevolken de aarde, maar zij houden de mogelijkheid om naar het Goede en Schone terug te keren door de seksualiteit af te wijzen en de dood te overwinnen.
- Wie daarin slaagt prijst God en zijn ziel gaat na de dood door de zeven planeetsferen naar de achtste sfeer der vaste sterren, waaraan voorbij in een 'negende' God Zelf verblijft.
- Hermes belooft nu deze boodschap van Poimandres (God) onder de mensen te verbreiden, waarna het traktaat eindigt met een hymne.

College 4

H13. Het ontstaan van het christendom

- Inleiding: onder het 'doorsnee' Christendom (of 'mainstream' Christendom) wordt hier de stroming verstaan die op z'n laatst in de derde eeuw de numeriek belangrijkste stroming is en die vanaf de vierde eeuw het 'katholieke' (= 'algemene') of 'orthodoxe' (= 'rechtgelovige') Christendom zal heten.

- De interpretatie van de dood van Jezus als beginpunt van het Christendom:
- Het Christendom is ontstaan meteen of hoogstens na een jaar na de dood van Jezus van Nazareth. De dood van Jezus door kruisiging moet als een historisch feit beschouwd worden, hoewel we dat feit alleen bij benadering kunnen dateren: ergens in de periode 26-36, toen Pontius Pilatus stadhouder van Judaea was.
- De verwerking of interpretatie van Jezus' dood door zijn volgelingen was het beginpunt van het Christendom. Vrijwel zeker bestonden er onmiddellijk verschillende interpretaties en vrijwel zeker zijn er verschillende opeenvolgende fasen geweest in de ontwikkeling van die interpretaties (aanvankelijk misschien visioenen van een 'opgestane' Jezus, later het geloof dat het om een reëel lichamelijke 'wederopstanding' gegaan was – verhalen over Thomas die kijkt en voelt of de 'opgestane' Jezus wel 'echt' is –, dan ook verhalen over een door vrouwen ontdekt leeg graf; tenslotte het geloof in de 'hemelvaart' van Jezus, mogelijk om te verklaren dat de 'opgestane' Jezus toch weer verdwenen is).
- Het geloof in de goddelijke status van Jezus als Zoon van God (in letterlijke zin is dat geloof niet vanuit joodse tradities te verklaren, wel Grieks) kwam op onder de volgelingen van Jezus in de joodse diaspora als een conclusie die getrokken werd uit het geloof in zijn opstanding. Het geloof in een lichamelijke opstanding kwam overigens onder Grieken niet en onder sommige joden wél voor (onder de Farizeeën met name) en was voor het eerst opgedoken in het boek Daniël (2de eeuw v.C.). Dat geloof verbreedde zich uiteindelijk tot de volgelingen van Jezus: ook zij zouden een lichamelijke wederopstanding beleven (hoewel aanvankelijk aanwijzingen voor alleen een geloof in een eeuwig leven voor de zielen van de gelovigen).
- verschillende interpretaties of zingevingen van de dood van Jezus:
 - 'Jezus is gestorven voor ons': d.w.z. hij is gestorven opdat niet veel meer mensen hadden moeten sterven. Dat was een gedachte die onder joden was opgekomen n.a.v. de executies van enkele vromen die zich in de tweede eeuw v.C. tegen de maatregelen van de hellenistische koning Antiochos IV (gericht op het ondermijnen van de traditionele joodse religie) verzet hadden en daarom waren gedood. Zij werden als martelaren beschouwd die in nieuwe lichamen waren opgenomen bij God in de hemel (ook al waren hun sterfelijke lichamen op aarde achtergebleven). Op dezelfde wijze geloofden de discipelen dat Jezus een martelaar geweest was wiens ziel daarom in de hemel was opgenomen – voor dat geloof was geen 'leeg graf' nodig: het eerste opstandingsgeloof betreft alleen de ziel van Jezus (en die van diens volgelingen).
 - 2. Het geloof in de uit de dood herleefde en ten hemel opgenomen ziel van Jezus is geworden tot een geloof in een lichamelijke opstanding en een lichamelijke hemelvaart; de betekenis daarvan is nu vooral die van voorbeeld voor anderen geworden. Want Jezus heeft zo bewezen dat de lichamelijke dood overwonnen kan worden; hij is de gelovigen daarin immers voorgegaan. Jezus' optreden op aarde was dat van de wijze leraar geweest, die de onsterfelijkheid leerde, een onsterfelijkheid niet alleen van de ziel maar ook van het lichaam (zij het een nieuw of vernieuwd lichaam). Die onsterfelijkheid is de beloning voor hen die Gods geboden opvolgen: het gebod om God te eren en vooral: om het naaste lief te hebben als zichzelf. In zekere zin ligt hier de kern van het oudste Christendom als 'mysteriereligie': de 'ingewijden' die 'in de naam van Jezus' gedoopt zijn en daardoor de Heilige Geest hebben

ontvangen vervullen die geboden en zijn daardoor 'geheiligd' om Jezus te zijner tijd na te volgen in de overgang naar het Koninkrijk van God. In deze visie, die lange tijd mogelijk de belangrijkste visie op de dood van Jezus bij de christelijke gemeenten in de Grieks-Romeinse wereld was, speelt het lijden en de pijnlijke dood van Jezus aan het kruis niet zo'n grote rol (in de catacomben b.v. in de eerste eeuwen ook nooit afgebeeld!).

- 3. Een andere interpretatie van Jezus' dood was die van Paulus, die veel dramatischer was en alle nadruk legde op de idee van het plaatsvervangend of 'verzoenend' sterven van Jezus. In deze visie is de dood en is al het lijden van Jezus essentieel: hij onderging dat vrijwillig, sterker nog: zijn hele missie op aarde had ten doel op deze wijze te sterven: als zondeloze die de straf op zich nam die eigenlijk voor alle mensen, vreselijke zondaren als zij zijn, bestemd was. Jezus' dood weerhield God ervan de mensheid de welverdiende straf te geven (in feite had God Zijn Zoon daarom gezonden, om plaatsvervangend die straf op zich te nemen). Als Jezus niet aan het kruis gestorven zou zijn, zouden alle mensen tot een eeuwige bestraffing door God veroordeeld zijn, maar door Jezus' dood is dat lot afgewenteld van diegenen die Jezus' daad erkennen en in hem als hun Verlosser geloven (en bijgevolg hun leven naar Gods geboden inrichten). Dit geldt voor alle mensen, niet alleen voor joden (zoals ook alle mensen die níet in Jezus als Verlosser geloven die straf zullen ondergaan). Jezus zelf was na het volbrengen van zijn missie naar zijn Vader in de hemel teruggekeerd, maar zou spoedig wederkomen, waarna over alle mensen het laatste oordeel geveld zou worden. Deze visie van Paulus heeft in de 3de eeuw oudere visies op Jezus en diens dood verdrongen (hoewel elementen van die oudere visie erin opgingen) en is daardoor in elk geval vanaf de 4de eeuw tot de overheersende visie geworden (vanaf die tijd wordt het kruis belangrijk als verwijzing naar Jezus' missie op aarde én als teken van zijn triomf, want na zijn dood aan het kruis was hij immers opgestaan en ten hemel gevaren).

B. De vroegchristelijke gemeenten 'mysterieculten'?

- Het meeste is bekend van de gemeenten die door Paulus gesticht waren (namelijk uit de Brieven van Paulus), hoewel er in de eerste twee of drie eeuwen vele andere gemeenten moeten zijn geweest die zich naar andere apostelen als hun stichters richtten (Petrus, Jacobus, Johannes, Philippus, Thomas, Andreas) en waarschijnlijk op allerlei punten organisatorisch en theologisch van de Paulinische gemeenten afgeweken hebben. Maar van die andere gemeenten is veel minder bekend omdat het Paulinische christendom in de derde en vierde eeuw binnen het mainstream Christendom overheersend is geworden.
- Een gemeente (*ekklēsia*) komt op zondag bijeen. Aanvankelijk was het op zaterdag na de synagogedienst geweest, maar al vroeg was de samenkomst naar de zondagochtend verschoven (een bewust zich onderscheiden van het jodendom). De ochtenddienst had aanvankelijk ook een maaltijd gekend (waarvoor de gemeenteleden zelf de ingrediënten meebrachten), maar na enige tijd (eind eerste, begin tweede eeuw) was die maaltijd vervangen door alleen het brood van de eucharistie (vaak was er zondagavond een informeler, minder gestructureerde samenkomst met bijvoorbeeld hymnen gezang en soms wel een echte maaltijd). De zondagochtenddienst kreeg al gauw een aantal vaste elementen die samen een liturgie

gingen vormen: voorlezing van een brief van een apostel of van een zustergemeente; voorlezing uit een stuk van de Hebreeuwse Bijbel in Griekse vertaling (het Oude Testament); uitleg van het voorgelezene door de bisschop of een presbyter (priester), gebeden en hymnen, de genoemde eucharistie alleen voor de leden die gedoopt zijn. Soms, zeker bij de eerste generatie christenen, horen we ook van glossolalie, d.i. het 'spreken in tongen; een ekstatisch uiten van onbegrijpelijke klanken, meestal door vrouwen, die door een mannelijk gemeentelid in normale taal vertaald moeten worden (tenminste, dat raadt Paulus sterk aan): het is een direct werken van de Heilige Geest dat door de leiding van de gemeente meestal gewantrouwd wordt, omdat men er geen vat op heeft.

- De gemeente bestaat uit mannen en vrouwen, rijken en armen, mensen met burgerrecht en vreemdelingen, vrijen en slaven, volwassenen en kinderen. In de eerste twee eeuwen zijn alle rangen en standen van de maatschappij vertegenwoordigd, behalve de hoogste elite van het rijk. Zoals overal moeten de armen numeriek een relatief grote groep gevormd hebben (de christelijke naastenliefde in de vorm van materiële hulp aan armen, weduwen, wezen en zieken was al gauw bekend en moet zeker mensen tot het christendom aangetrokken hebben). Verreweg de meeste gemeenteleden waren analfabeet: van de hele bevolking van het Romeinse rijk was vermoedelijk 80 tot 90 % analfabeet en voor de christelijke gemeenten kan het misschien iets maar niet veel minder geweest zijn: misschien 75 tot 85 %. Dit betekent dat het overgrote deel van de gemeenteleden de boodschap alleen mondeling konden ontvangen en (eventueel) aan anderen doorgeven.
- In de eerste eeuw komen priesters (van *presbyteroi* = oudsten) en diakenen (*diakonoï* = dienaren) als 'cultuspersoneel' op; vanaf de late jaren van de eerste eeuw verschijnen bisschoppen (*episkopoi* = opzichters) die een eenhoofdig (en in theorie almachtig) gezag over hun gemeenten uitoefenen. De bisschoppen worden gekozen, de presbyters soms ook, anderen worden door de bisschop aangewezen.
- Behalve de zondagse bijeenkomsten is er van het begin af aan de herdenking van Pasen als een hoogtepunt in het jaar. In de loop van de derde en vierde eeuw komen daar geleidelijk andere data bij: 6 januari, veertig dagen voor Pasen, tien dagen na Pasen (Hemelvaart), vijftig dagen na Pasen (Pinksteren), 25 december e.a.

C. Aspecten van een christelijke 'mysteriedienst':

- Paulus spreekt soms van *mystērion* en *mystai*, maar altijd bij wijze van vergelijking of beeldspraak. Toch zijn er minstens twee aspecten van de vroegchristelijke cultus die duidelijk trekken gemeen hebben met mysterieculden (en later door de christenen zelf ook als mysteriën gezien werden):
 - de doop. In een aantal mysterieculden zijn rituele wassingen voor de inwijding bekend (Eleusis, Samothrake, de Isismysteriën) en zo kan ook de christelijke doop zonder veel moeite als een inwijdingsritueel worden opgevat: alleen de gedoopte geldt als volwaardig lid van de gemeente van Jezus Christus. Van het begin af aan was de doop kenmerkend voor het christendom; aanvankelijk alleen doop 'in de naam van Jezus' of 'van Jezus en de Heilige Geest', later (op z'n laatst in de 3de eeuw, maar vermoedelijk wel eerder) de doop 'in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.' De oorsprong van de doop ligt in joodse rituele wassingen. In de prediking van Johannes de Doper is de doop een 'reiniging' om boete te doen voor de zonden (die bij oprecht berouw door

de doop 'weggewassen' worden). Voor de christenen heeft de doop ook die eerste betekenis van reiniging met de bekentenis/belijdenis van de zonden: de gedoopte is dan ook 'heilig', want van zijn zonden bevrijd (het idee heerste lang dat de doop als het ware de toegang tot het eeuwige leven garandeerde) – dat laatste leidt tot schroom en vrees voor de doop omdat mogelijke zonden ná de doop begaan de Verlossing ongedaan maken en eeuwige bestraffing met zich meebrengen, vandaar de neiging de doop uit te stellen, desnoods tot het sterfbed, waartegen de Kerk reageert met het propageren van de doop op steeds jongere leeftijd, uiteindelijk sinds de 4de eeuw met de kinderdoop. Het doopritueel was aanvankelijk een totale onderdompeling in een rivier (in 'levend water'), daarna in een stenen doopvont in een apart baptisterium ('doopkapel') naast de kerk.

- 2. de eucharistie. De eucharistie (letterlijk: 'dankzegging') is voortgekomen uit het rituele maal dat de gemeenteleden nuttigden en dat uiterlijk in de vroege 2de eeuw tot het symbolisch eten van een stuk brood was teruggebracht (de gemeenteleden namen zelf dat brood mee, dat in de dienst door de priester of bisschop gezegend en 'geheiligd' werd en daarna aan de gemeenteleden uitgedeeld – degenen die bijvoorbeeld door ziekte niet aanwezig konden zijn kregen dat geheiligde brood thuisgebracht door de diakenen). Door het gebed van de bisschop of de priester is de Heilige Geest in het brood neergedaald en daarvoor zegt de bisschop namens zijn gemeente dank. Dit moet het oudste stadium van dit ritueel geweest zijn. In een volgend stadium is de aanwezigheid van de Heilige Geest tot de aanwezigheid van Jezus Christus geworden en kon het brood gelijkgesteld worden aan het lichaam van Christus. Het eten van het brood is dan analoog aan het eten van het offer dat in een pagane cultus aan de godheid gebracht is. Omdat Jezus' dood als offer (of zelfopoffering) gezien werd (een offer aan God ten bate van de gelovige mensheid) kreeg de maaltijd de betekenis van een 'offermaaltijd' waarbij de mensen het grootste deel opaten van het aan een godheid gebrachte offer, een ritueel dat traditioneel een hechte gemeenschappelijke band – een 'communie' – schiep tussen de mensen en de godheid én tussen de mensen onderling. Deze nieuwe zingeving van het gemeenschappelijke broodeten werd op Jezus zelf geprojecteerd die zijn laatste maaltijd voor zijn gevangenneming (het Laatste Avondmaal) als voorbeeld aan zijn discipelen gegeven zou hebben om die maaltijd in het vervolg 'tot zijn gedachtenis' te houden met het brood ('mijn lichaam') en de wijn ('mijn bloed') als tekenen van Jezus' zelfopoffering aan het kruis. In deze nieuwe zingeving kreeg eucharistie vanzelf ook de betekenis van dankzegging voor het door Jezus gebrachte offer. En het deelnemen gaf de gemeenteleden de overtuiging door Jezus' dood zelf 'verlost' en voor het eeuwige leven bestemd te zijn. Geen wonder dat dit heiligste ritueel alleen openstond voor de ingewijden, dus de gedoopte christenen. Daardoor werd de christelijke samenkomst in twee delen verdeeld: een eerste en openbaar deel, dat door iedereen kon worden bijgewoond en waarbij de deuren naar buiten openstonden, en een tweede en besloten deel, dat met gesloten deuren (waarop 'deurwachters' toezagen) plaats vond – dus een publiek en een voor ingewijden bestemd onderdeel van de cultus, zoals dat ook in menige mysteriecultus op te merken was. (Wanneer het wijn drinken voor de gemeenteleden verdween en alleen nog door de priester of bisschop gedaan

werd, is niet helemaal duidelijk; in de loop van de 5de en 6de eeuw zou ook het broodeten feitelijk verdwijnen en vervangen worden door een kleine en zeer symbolische 'ouwel' voor de gemeenteleden).

D. Vergelijking van het christendom met mysterieculen:

- met de meeste mysterieculen heeft het doorsnee christendom gemeen:
 - de inwijding (de doop)
 - een kernritueel dat alleen voor ingewijden bestemd is (de eucharistie)
 - het idee van een persoonlijke Verlossing als centraal onderdeel van het geloof; deze Verlossing is in het Christendom vrijwel geheel op het hiernamaals gericht.
- van andere mysterieculen onderscheidt het Christendom zich door:
 - het Christendom is exclusief en sluit het aanbidden van andere goden, het deelnemen aan andere culten volledig uit.
 - het Christendom is op het ritueel van de eucharistie na volkomen 'open' (letterlijk staan de deuren open tijdens het grootste deel van de dienst) en kent ook geen verplichting tot geheimhouding, integendeel: christenen willen anderen graag hun geloof meedelen en hen overhalen dat geloof ook te omhelzen.
 - het Christendom kent geen verplichte betalingen, rijkere gemeenteleden dragen vrijwillig bij (daarentegen de inwijdingen in de Isisdienst duur, vermoedelijk ook die in de Mithrasdienst en in andere gevallen werd de initiandus geacht dure offerdieren of offerkoeken te kopen, zoals in Eleusis of op Samothrake, terwijl alle 'filosofische' mysteriën en alle groeperingen die met heilige teksten of heilige boeken werkten altijd elitair waren); ook om deze reden (afgezien van de christelijke armenzorg) kwamen de armen naar de christelijke gemeenten en niet of nauwelijks naar andere 'mysterieculen'.
 - in samenhang met het bovenstaande: tot de christelijke gemeenten kon letterlijk iedereen toetreden: er was geen enkele politieke, sociaaleconomische of culturele 'drempel' (behalve dat sommige beroepen niet toegestaan waren: acteurs, prostitué(e)s e.a. moesten hun beroep vaarwelzeggen om tot de doop te worden toegelaten – voor soldaten gold dat overigens niet). Verreweg de meeste mysterieculen kennen een of meer beperkingen, zoals: alleen mannen of alleen vrouwen of alleen 'Grieken' e.d.
 - het Christendom is vanaf ongeveer 200 in het hele (!) Romeinse rijk te vinden (zij het natuurlijk niet overal in dezelfde relatieve omvang) en ontwikkelde rijkswijde en in hoge mate uniforme organisaties: daar kon geen andere 'mysteriecultus' tegenop, want die andere culten waren altijd geografisch en sociaaleconomisch veel beperkter.

E. ascetisme binnen en buiten het christendom:

- ascetisme was een fenomeen dat niet alleen in het christendom maar ook in andere religies en mysterieculen en ook binnen de filosofie te vinden was en vormde zo in zekere zin een 'verbindingsschakel' tussen diverse geestelijke stromingen:
 - het jodendom kende bepaalde ascetische stromingen als de zg. Therapeutai in Alexandrië en de Essenen in Judea;
 - in de Griekse filosofie bestond al sinds Pythagoras, sinds Plato, de Cynici en de Stoïcijnen het ideaal van onthechting aan de materie en vrijmaking van de

ziel (d.i. de geest of het onsterfelijke deel van de ziel) van alle materiële banden.

- de eerste christenen verwachtten de spoedige wederkomst van Christus en wilden zich alleen daarom al vaak van alle aardse beslommingen bevrijden. Daar kwam de angst voor de zonde bij. Zonden als hebzucht en begeerte kwamen volgens velen onvermijdelijk op uit alle bindingen met het materiële. Bovenal gold dat voor de seksualiteit die tot alle mogelijke zonden kon leiden. Daarom was het in de ogen van veel christenen het beste om na de doop helemaal van seks af te zien (wie getrouwd was leefde dan voortaan in een puur 'geestelijk huwelijk'; sommige christenen in Syrië gingen zelfs met opzet zo'n 'huwelijk' aan om door het weerstaan van de seksuele verleiding aan geestelijke kracht te winnen. Ook de apostel Paulus meende dat het beter was om volstrekt celibatair te leven, maar wie dat niet aan kon moest volgens hem maar trouwen. Want alléén binnen het huwelijk was seks voor christenen toegestaan en dan eigenlijk alleen met het doel om kinderen te verwekken. Was dat laatste niet (meer) voorstelbaar, moest men van seks dus afzien. Ook christelijke weduwen moesten niet hertrouwen en op meisjes uit de wat betere kringen werd vaak druk uitgeoefend om helemaal niet te trouwen en een leven van vrome maagden (voor de anderen dat van vrome weduwen) te leiden. Andere vormen van ascetisme kwamen hier soms bij: een vegetarisch leven, geen wijn, in het algemeen soberheid en regelmatig vasten (één of twee dagen per week, in het Griekse Oosten ook de periode van veertig dagen voor Pasen)
- in vergelijking hiermee is het ascetisme binnen diverse mysterieculen meestal beperkt tot bepaalde perioden, bijvoorbeeld vóór de inwijding, waarin men moet vasten en zeker van wijn en van seks af moet zien. Voor degenen die op tempelreinen (zoals van Isis) leefden was een ascetisch en in elk geval seksloos leven vanzelfsprekend, zo ook, als zij de castratie tenminste overleefd hadden, voor de volledig toegewijde aan Kybele of de Syrische Godin.
- niet alleen om zonde te voorkomen kozen christenen voor een ascetisch leven: in de 3de en 4de eeuw zochten meer en meer christenen een steeds scherper van de wereld afgekeerd bestaan op, om langs die weg hun toewijding aan God te bewijzen en in de geest al iets te ervaren van de hemelse toestand waarop zij voor zich in het hiernamaals hoopten. Daarin leken zij wel enigszins op sommige filosofen in de derde en vierde eeuw die voor de loutering van hun ziel ook allerlei extreme vormen van ascetisme beoefenden en daarmee, net als de christelijke asceten onder de christenen, bij het publiek vaak veel prestige verwierven.
- in de late derde eeuw komt in Egypte het verschijnsel op dat sommige christenen de wildernis intrekken om daar als heremieten in de eenzaamheid te leven, een fenomeen waaruit zich in de vroege 4de eeuw het monnikendom met de eerste kloosters zou ontwikkelen.

H14. De ontwikkeling van het christendom als verlossingsreligie

A. Algemeen:

- Het Christendom is niet zo zeer een mysteriecultus als wel een verlossingsreligie. De Verlossing is een Verlossing zowel uit de bestaande Zondige en Boze Wereld (daarom spreekt het christendom de vele ongelukkigen zo aan) als een Verlossing

van de Dood en, *a fortiori*, van een eeuwige bestraffing in het hiernamaals.

B. Dood en wederopstanding

- Centraal in de boodschap van het Christendom staan daarom de dood en de wederopstanding uit de dood. Het is die voorstelling van de wederopstanding die het Christendom in veler ogen zo uniek maakte. Want een onsterfelijkheid van de ziel was geen onbekende gedachte (veel filosofen hingen die aan), ook al moet ook die gedachte voor de meeste inwoners van het Romeinse rijk vreemd geweest zijn. Maar wederopstanding van het lichaam uit de dood was voor buitenstaanders absurd. Niemand kon dat geloven, ook de meeste joden geloofden niet in een voortbestaan na de dood of een vorm van wederopstanding (alleen de minderheid van de Farizeeën had zulke gedachten gekoesterd). Voor ontwikkelde lieden moet de christelijke nadruk op de wederopstanding het belangrijkste intellectuele obstakel geweest zijn om tot het Christendom toe te treden.
- Onder de christenen bestonden verschillende voorstellingen hoe men zich die wederopstanding indacht: in het algemeen ging men ervan uit dat God de lichamen van de gestorvenen zou 'vernieuwen' of hun zelfs geheel nieuwe lichamen zou schenken. Die vernieuwde of geheel nieuwe lichamen zouden onvergankelijk zijn en daarom uit een bijzonder pure substantie bestaan of misschien louter uit 'Licht'.
- Na de dood van het aardse lichaam vergaat dat lichaam uiteindelijk tot een skelet en daarna zelfs tot praktisch niets, dat was de christenen wel degelijk bekend. Zij geloofden dat de zielen van de gestorvenen bij die vergankelijke lichamen in het graf bleven en daar als het ware 'sliepen' (vandaar *koimētērion* = 'slaapplaats' (vgl. cimétière, cemetery) voor een vroegchristelijke begraafplaats). In de toekomst zouden die 'slapenden' worden opgewekt uit de dood om het Laatste Oordeel te ondergaan; dan zou God hun de nieuwe of vernieuwde lichamen geven.
- De enigen van wie de zielen na de dood niet 'sliepen' waren degenen wier zielen rechtstreeks na de dood naar de hemel waren gegaan. Daar waren zij door God met een tijdelijk 'hemels' lichaam bekleed (want een 'naakte' ziel zonder lichaam was eigenlijk niet denkbaar en hun aardse lichamen hadden zij op aarde achtergelaten). Zij zouden in de toekomst met Christus op aarde afdalen en dan net als de zielen die dan juist ontwaakt zouden zijn van God nieuwe lichamen ontvangen.

C. Het christelijke 'verhaal' als alomvattende verklaring:

- Vrijwel alle mysterieculen hadden een centrale mythe, een verhaal over de vereerde godheid dat de gelovigen een verklaring voor de cultus bood en mogelijk troost of hoop moest verschaffen. Zo'n verhaal was altijd in een ongedefinieerd verleden, als het ware in een ahistorische tijd, of in een steeds terugkerend 'heden', los van de historische tijd en de menselijke omgeving, geplaatst, waardoor het voor de meeste gelovigen moeilijk geweest moet zijn zich betrokken te voelen bij de in de mythe handelende figuren, laat staan zich met hen op een of andere wijze te identificeren. Daarentegen volgt het christelijke verhaal een lineair verloopende opeenvolging verleden-heden-toekomst, een erfenis van het joodse denken dat de wereld als eenmalig geschapen en de wereldgeschiedenis niet als een kringloop maar als een rechte lijn zag. Daar kwam bij dat 'de centrale mythe' van het christendom in het betrekkelijk recente en gedocumenteerde historische verleden was gesitueerd: ten tijde van keizer Tiberius, toen Pontius Platus stadhouder van Judaea was (26-36 n.C.).

- Het christelijke 'verhaal' komt neer op:
 - vóór de Schepping van de wereld was God alleen (geen wereld, geen tijd).
 - God en Zijn Woord (d.i. Zijn Zoon) scheppen de wereld uit niets (met de materie wordt ook de tijd geschapen)
 - de eerste mensen leven in het paradijs seksloos, zondeloos en daarom onsterfelijk
 - de zondeval betekent primair ongehoorzaamheid van de mens aan Gods geboden, secundair (maar voor veel christenen was dat het belangrijkste) de ontdekking van de seksualiteit.
 - uit het paradijs verdreven kennen de mensen de seksualiteit, verwekken zij nageslacht en sterven zij, een leven zonder zonden is niet langer mogelijk; hiermee begint de profane geschiedenis.
 - de komst van Jezus Christus op aarde brengt de verlossende boodschap (d.i. het evangelie): er is bevrijding van de zonde en van de dood mogelijk voor hen die Christus volgen. De uitbreiding van het Christendom betekent voor steeds meer mensen een kans op die verlossing (tegelijk heeft Christus er ook voor gezorgd dat 'de rechtvaardigen' die al gestorven waren voordat hij op aarde verscheen ook verlost worden: de mythe van Christus' afdaling naar de Onderwereld in de drie dagen dat na zijn kruisiging zijn lichaam in het graf lag).
 - wanneer het Christendom zich zo verbreed heeft dat 'alle mensen' er tenminste kennis van hebben kunnen nemen, zal Christus wederkomen op aarde (wat naar algemene verwachting niet lang meer kan duren).
 - na de Wederkomst zal de opstanding van alle doden volgen en zal het Laatste Oordeel geveld worden over alle dan levende en alle opgestane mensen.
 - het Laatste Oordeel zal resulteren in een definitieve scheiding tussen de uitverkorenen, die het Koninkrijk Gods binnengaan, en de zondaren die voor eeuwig met de hel worden bestraft
 - Opmerking. Op die eschatologische toekomst bestonden onvermijdelijk verschillende visies, zoals: hoe zal het Koninkrijk Gods eruitzien? Wat voor 'geestelijke' lichamen zullen de uitverkorenen hebben? Zullen zij hun geliefden, familieleden en vrienden terugzien? Waar bevinden zij zich dan precies? En waar is de hel? Is de hel werkelijk eeuwig of worden ook de zondaren eens verlost? Enz. enz.

D. Het Christendom en de wereld:

- De christelijke gemeenten ontwikkelen gezagsstructuren die de sociale en politieke werkelijkheid van de Romeinse wereld weerspiegelen: bisschoppen met absoluut gezag, metropolieten (vanaf de late derde eeuw) met gezag over de bisschoppen van een Romeinse provincie, in het westen van het Romeinse rijk het pausdom, de uitschakeling van vrouwen uit functies binnen de christelijke gemeenten enz.
- Tegenover het Romeinse rijk neemt het Vroege Christendom een wat dubbelzinnige houding aan: enerzijds een hartgrondige afwijzing van die zondige wereld met zijn afgoden en zijn vele zonden (vooral: geweld, roof en seksuele zonden), een wereld die volgens de christenen door God gestraft zal worden en onder moet gaan (ook de christelijke martelaren zullen dan 'gewroken' zijn). Anderzijds heeft God de geschiedenis zo geleid dat de wereldpolitiek verenigd werd door het Romeinse rijk, zodat niet toevallig onder keizer Augustus Jezus Christus op aarde kwam en niet

toevallig binnen het Romeinse rijk het evangelie zich kon verbreiden: dankzij het rijk kon de Kerk groeien en in de vierde eeuw zal de Kerk de bondgenoot worden van het rijk en zal dat rijk geleidelijk christelijk worden. Dat christelijke Romeinse rijk is het door God gewilde laatste rijk uit de geschiedenis tot aan de Wederkomst (dat rijk kan volgens de christenen dus niet ondergaan voordat de geschiedenis met de Wederkomst helemaal ten einde is).

- Het christelijke wereldbeeld heeft duidelijke raakvlakken met het wereldbeeld van pagane filosofen en andere ontwikkelde niet-christenen:
 - De aarde en de 'lucht' tot aan de maan vormen de eerste sfeer, dit 'ondermaanse' is de sfeer van het onvolmaakte en veranderlijke, van vergankelijkheid en dood.
 - Onder de aarde bevinden zich de doden: volgens de meeste mensen sluimeren hun 'zielen' of geesten in een Dodenrijk nog verdere onder de graven waarin hun overblijfselen liggen en d.m.v. offers met bloed dat in de aarde stroomt kunnen die geesten of 'zielen' even tot bewustzijn worden gewekt en bijvoorbeeld ondervraagd worden over de toekomst, maar voor het overige bestaan die geesten zonder bewustzijn (behalve als ze niet goed begraven of gecremeerd zijn, want dan kunnen ze als boosaardige spoken op aarde rondwalen en de mensen lastig vallen). Van sommige heel bijzondere mensen wordt verondersteld dat zij na de nodige offers vanuit hun graven als heroën of halfgoden werkzaam kunnen blijven en de mensen kunnen helpen. De christenen geloven dat alleen uit de graven van martelaren en andere heiligen, wanneer tot hen gebeden wordt, een helpende of helende kracht kan uitgaan, maar dat alle andere doden 'slapen' om in de toekomst voor het Laatste Oordeel te worden opgewekt.
 - Op de aarde leven de mensen.
 - In de lucht om de mensen heen bevinden zich onzichtbaar de demonen. Volgens niet-christenen zijn er goede demonen als een soort beschermgeesten, die de mensen soms kunnen helpen, en kwade demonen die ziektes en ongeluk brengen. Beide soorten demonen kan een mens d.m.v. magie proberen voor zich te winnen. Volgens de christenen daarentegen bestaan er alleen maar kwade demonen en zijn het allemaal handlangers van de Duivel. Die demonen zijn minuscuul klein en bewegen zich pijlsnel voort door de lucht, altijd erop uit om ongeluk te brengen en/of de mensen te verleiden tot zonden. Een christen kan zich tegen hen wapenen door gebeden, door een kruis te slaan (in de derde eeuw kwam dat op) of door de beschuttende aanwezigheid van een heilige, een relikwie, een heilige plek, het altaar in de kerk e.d. Maar behalve demonen zijn er soms ook engelen in de lucht, als boodschappers van God, en vrijwel altijd onzichtbaar. Ieder mens heeft volgens veel christenen ook een beschermengel, zodat het in het leven vaak neerkomt op een onzichtbare strijd tussen demonen en engelen om de zielen van mensen.
 - Volgens bepaalde opvattingen gaan de onsterfelijke zielen van uitverkoren mensen (vergoddelijkte keizers, 'grote mannen', filosofen e.a.) na hun dood door de lucht (als het ware op de wind) omhoog tot aan de maan, om vandaar verder omhoog te reizen 'op het licht' door de banen van de zeven planeten tot aan de sterren.
 - Met de maan begint de tweede sfeer, d.w.z. de reeks van concentrische sferen

om de aarde die de banen van de planeten zijn (in dat wereldbeeld zijn ook de maan en de zon planeten die om de aarde cirkelen), nl. achtereenvolgens: de maan, Venus, Mercurius, de zon, Mars, Jupiter en Saturnus. De bovenmaanse wereld is volgens de meeste filosofen onveranderlijk en onvergankelijk, dus volmaakt en in wezen goddelijk. Voorbij de zevende sfeer van Saturnus ligt ver weg de achtste sfeer der Vaste Sterren ('vast' omdat de sterren binnen hun constellaties niet schijnen te bewegen, terwijl die constellaties of 'sterrenbeelden' zelf wel in een kringloop van een jaar om de aarde cirkelen – de twaalf constellaties of 'tekens' van de Dierenriem nemen hierin de voornaamste plaats in). De planeten zelf werden door vele niet-christenen als goddelijk gezien, of als 'woonplaatsen' van de goden. Door het vrijwel algemeen gedeelde geloof in astrologie dacht menigeen dat de planeetheersers of Archonten in feite 'de heersers van de wereld' zijn, die oppermachtig het lot van de mens bepalen. Ook de meeste christenen dachten dat, al geloofden zij dat Christus sterker was en zijzelf door hun geloof in Jezus Christus aan de macht van de 'Achonten' ontsnapten (zoals bijvoorbeeld Isisvereerders geloofden dat Isis voor hen de macht van sterren en planeten gebroken had). Uit deze goddelijke wereld konden volgens de meeste mensen de goden af en toe afdalen naar de aarde om zich in epifanieën (verschijningen) aan de mensen te tonen (meestal in hun dromen). Evenzo geloofden de christenen dat de engelen, die in de achtste sfeer vertoefden – de sterren waren in zekere zin ook engelen – vandaaruit naar de aarde konden neerdalen.

- Nog boven de achtste sfeer, in de 'negende' of volgens een enkeling zelfs daar nog boven bevond zich volkomen onzichtbaar vanuit de aarde God Zelf, ofschoon als Heilige Geest God tegelijk overal kon zijn. Zielen die 'naar de hemel' gingen kwamen in het Licht van de achtste of negende sfeer en overzagen vandaar de hele kosmos en God Zelf, aldus bepaalde theologen (zoals rond 400 Augustinus) en niet-christelijke filosofen over de ware eindbestemming van de ziel.
- het christendom en de mogelijkheid van natuurwetenschap: In de klassieke en hellenistische Griekse wereld (vooral 4de en 3de eeuw v.C.) was er een zekere natuurwetenschap tot ontwikkeling gekomen (met Aristoteles als een van de hoogtepunten). Maar deze werd altijd gehinderd door het ontbreken van instrumenten als telescoop, microscoop e.d., waardoor bewijsvoering op basis van de empirie (waarneming en eventueel een experiment) altijd moeizaam en vaak onmogelijk was. Daardoor had het deductieve redeneren (het afleiden van gevolgtrekkingen uit axiomatische uitgangspunten) de overhand. Dit had tot gevolg dat tegenover de opkomst van allerlei religieus gefundeerde wereldbeschouwingen 'de wetenschap' tamelijk machteloos stond, omdat het bewijzen of weerleggen van een theorie bij gebrek aan empirisch onderbouwde kennis zo vaak onmogelijk was. In de Romeinse keizertijd nam het religieuze denken de filosofie grotendeels over en was er na enige tijd van 'wetenschap' nagenoeg geen sprake meer.
- Volgens de neoplatonische wijsgeren is de hele wereld in meerder of mindere mate goddelijk en is dus de stoffelijke wereld in wezen bezielde. Dat betekent dat er geen absolute natuurwetten bestaan, omdat altijd de mogelijkheid aanwezig is dat een 'ziel' (een 'wil', een 'leven') ergens willekeurig werkzaam is en het 'normale' of schijnbaar wetmatige doorbreekt. Op die basis is er geen natuurwetenschap mogelijk.
- Anders dan andere mysterieculen of andere religies houdt het Christendom

opruiming onder veel van die goddelijke machten of 'zielen' in de natuur. Zo zijn de zon en de planeten niet langer goddelijk en bestaan er ook geen goden, nimfen, feeën etc. in de natuur. Want daarin is alles door God geschapen en kan niets van het geschapene zelf 'goddelijk' zijn. Dit maakt uiteindelijk wel de ontwikkeling naar natuurwetenschap mogelijk.

- Die weg werd echter niet onmiddellijk bewandeld, want (mede onder invloed van het Neoplatonisme) de wereld en het menselijk leven werden door christenen nog heel lang gezien als een strijdtoneel waar de Duivel en de demonen vochten tegen Christus, de engelen en de heiligen (de ene partij wil rampen veroorzaken in de natuur en de mensen tot zonden of ketterij verleiden, de andere partij probeert dat te verhinderen, tenzij God Zelf een ramp wil als straf voor de mensen). Dit bleef in essentie het christelijke wereldbeeld tot ongeveer de 12de eeuw. Wel waren er tot in de 7de eeuw enkele geesten die poneerden dat God de wereld op een redelijke (rationele) manier geschapen had en dat de natuur daarom via redelijke en voor het verstand kenbare processen verliep, maar zulke stemmen vonden weinig weerklank. Pas de herontdekking van Aristoteles zou in de 12de eeuw de rationaliteit voor een groot deel terugbrengen en een beginnende natuurwetenschap mogelijk maken. Die was gebaseerd op de aanname dat God inderdaad de wereld rationeel en dus volgens kenbare wetmatigheden had geschapen en dat het tot lof van God strekte om die wetmatigheden op het spoor te komen, want zoals er maar één ware God bestond, zo kon er ook maar één wetenschappelijke waarheid bestaan (bewust afwijken van de waarheid ter verklaring van de natuur was dan ook Godslasterlijk).

H15. Het Montanisme

A. Algemeen: Volgens de katholieke of orthodoxe opvatting beschikten alleen de bisschoppen in hun gemeenten over de autoriteit om uitspraken te doen over geloofszaken (een autoriteit die van de discipelen of apostelen van Christus door handoplegging steeds op de door hen aangestelde bisschoppen en van die bisschoppen op hun opvolgers enz. overgegaan was: de zogenaamde apostolische successie). Maar in de vroege Kerk werd al gauw, in elk geval in de eerste helft van de 2de eeuw, de mening verkondigd dat een onmiddellijke inspiratie door Gods Geest, waarbij de Heilige Geest in de eerste persoon door de mond van een 'medium' sprak, een nog grotere autoriteit in geloofszaken vertegenwoordigde. Dit was een bij veel vooral eenvoudige christenen 'populaire' opvatting, die in de loop der eeuwen bij herhaling in de Kerk verkondigd zou worden en een ernstige bedreiging vormde voor de bisschoppelijke gezagsstructuren, reden waarom ze door de gevestigde kerk altijd fel bestreden is. De eerste keer dat dit fenomeen zich duidelijk manifesteerde was in het Montanisme in de 2de eeuw. Het was een beweging die de Verlossing niet langer 'bond' aan het toebehoren tot een door een bisschop geleide gemeente, maar aan het luisteren naar de stem van de Heilige Geest door de monden van enkele charismatische voorgangers.

B. De profeet Montanus, zijn profetessen en hun profetieën:

- Montanus was een pas tot het Christendom bekeerde Frygiër uit het plaatsje Pepuza in West centraal-Klein-Azië (volgens een tamelijk dubieus bericht zou hij eerst priester van Kybele geweest zijn). In het jaar 156 begon hij te prediken en liet hij in een toestand van ekstase de Heilige Geest door zijn mond spreken. Die verklaarde

bijvoorbeeld:

- 'Ik ben de Heer God, de Almachtige die in deze mens woont'.
- 'Hier (in mij) is geen engel of apostel, maar hier is de Heer God, de Vader, gekomen'.
- Verder worden aan Montanus de volgende niet volstrekt zekere uitspraken toegeschreven:
 - 'Ik ben de Vader, de Zoon en de Paracleet' (de door Jezus beloofde 'Vertrouster' die na zijn hemelvaart bij zijn discipelen zou zijn, algemeen als de Heilige Geest opgevat)
 - 'Ik ben de Vader, de Zoon en de Geest.'
 - 'Ik ben de Vader, de Zoon en de Heilige Geest'.
- Montanus had spoedig twee profetessen die hem vergezelden en ook in ekstase profeteerden. De belangrijkste van de twee was Maximilla die naar haar zeggen tegen haar wil in ekstase profeteerde, zoals:
 - 'Ik word vervolgd en als een wolf bij de schapen vandaan verdreven. Maar ik ben geen wolf. Ik ben Woord, Geest en Kracht.'
 - 'Hoor mij niet [wanneer ik spreek], maar hoor Christus!'
 - 'De Heer heeft mij gezonden als zijn deelgenoot. Zijn Lijden, zijn Verbond, zijn Belofte moet ik onthullen en verklaren. Ik word gedwongen, of ik nu wil of niet, om tot het begripen van de kennis omtrent God te komen.'
 - 'Na mij zal er geen profeet meer zijn, maar komt het Einde.'
- Van de tweede profetes, Prisca (of Priscilla), is de uitspraak overgeleverd:
 - 'Reiniging brengt harmonie. Dan zien zij visioenen en wanneer zij hun blikken neerslaan horen zij ook heilzame stemmen, duidelijk en tegelijk geheim.'
 - Dezelfde Prisca of Priscilla, of een andere profetes onder de naam Quintilla, zou verklaard hebben dat, toen zij in het plaatsje Pepuza overnachtte, Christus in de gedaante van een vrouw bij haar kwam en bij haar sliep. Christus droeg volgens haar een schitterend gewaad en schonk haar wijsheid. Christus 'onthulde mij dat deze plaats heilig was en dar daar Jeruzalem uit de hemel neer zou dalen.'
- Volgens de heidense en tegen het Christendom polemiserende intellectueel Kelsos (2de helft 2de eeuw) gingen er in Frygië 'profeten' [waarschijnlijk predikers die door Montanus met zijn uitspraken werden uitgestuurd] rond die zeiden: 'Ik ben God', of 'Ik ben een Zoon van God', of 'Ik ben een Goddelijke Geest. De wereld gaat ten onder maar ik wil jullie redden en jullie zullen mij terugzien met goddelijke macht. Gezegend is hij die mij nu eer heeft bewezen, maar alle anderen, zowel in de steden als op het land, zal ik met eeuwig vuur straffen. Tevergeefs zullen zij berouw hebben en kermen, maar degenen die mij gehoorzaamd hebben zal ik altijd beschermen.' Hieraan voegden zij volgens Kelsos, in een staat van grote opwindning nog allerlei abracadabra toe, onbegrijpelijke, zinloze wartaal.

C. Een korte geschiedenis van de montanistische beweging:

- Montanus en zijn aanhangers eisen van de christelijke gemeenten in Klein-Azië (dus van de bisschoppen) dat hij en zijn profetessen als spreekbuis van de Heilige Geest erkend worden en dat de uitspraken van Montanus en door hem gecomponeerde hymnen als het "Derde Testament" (na het Oude en het Nieuwe Testament) erkend zouden worden. In de kern zal dit wel juist zijn, maar of Montanus werkelijk van een "Derde Testament" gesproken heeft, is dubieus, omdat rond het midden van de 2de

eeuw de tweeheid Oude en Nieuwe Testament nog maar net of nog net niet algemeen ingang had gevonden).

- Deze eis splitst de kerken in Klein-Azië. Velen volgen Montanus c.s. Maar er is ook veel verzet, zeker van de bisschoppen en de meer ontwikkelde christenen. Er worden verschillende openbare debatten gehouden, waarbij niet zelden de critici van Montanus of van Maximilla de mond gesnoerd wordt door omstanders.
- Volgens de critici:
 - profeteert Montanus in ekstase en dat kan niet juist zijn, zoals indertijd Paulus ook had aangegeven;
 - verrijken Montanus en de profetessen zich met de geschenken (goud, sieraden, prachtige gewaden, vgl. de schitterende kleding van Christus in het visioen van Quintilla) die de gelovigen hun geven;
 - laat Montanus zijn haar verven, maakt hij zich op, heeft hij zijn oogleden gekleurd;
 - leent Montanus geld uit tegen woekerrente;
 - spreekt Montanus te veel over zichzelf en te weinig over Christus en van wat hij over Christus zegt is niets in overeenstemming met de Heilige Schrift;
 - is er van wat Montanus geprofeteerd heeft niets uitgekomen;
 - verwerpt Montanus een tweede huwelijk voor weduwnaars en propageert hij een algeheel celibaat omdat het Einde nabij is;
 - staat Montanus daarom ook ontbinding van huwelijken toe (zoals de huwelijken van zijn profetessen door hem ontbonden zijn);
 - verbiedt Montanus wijndrinken en propageert hij vasten
 - geeft Montanus zijn ondergeschikte predikers een salaris;
 - Verbiedt Montanus zijn volgelingen bij vervolging te vluchten: zij moeten standvastig het martelaarschap ondergaan en mogen dat zelfs provoceren.
- Montanus verklaarde op een gegeven moment dat het Nieuwe Jeruzalem uit de hemel neer zou dalen bij Pepuza (zoals ook 'Quintilla' geprofeteerd had). Daarmee zou volgens hem het Duizendjarig Rijk van Christus aanbreken (in het Bijbelboek *Openbaring van Johannes* komt eerst het Duizendjarig Rijk en pas na de totale eindstrijd en de vernietiging van Satan en zijn trawanten daalt uit de hemel het Nieuwe Jeruzalem neer). Montanus' profetie leidt ertoe dat velen hun huis en hun werk (hun akkers etc.) in de steek laten en naar Pepuza trekken, ergens kort voor het jaar 170. Ondanks veel vasten, bidden en vertoon van berouw gebeurt er niets.
- De teleurstelling van Pepuza betekende niet dat het geloof in het spoedige Einde opgegeven werd, integendeel. De Montanisten hadden de neiging het uitstel daarvan toe te schrijven aan hun eigen zondigheid en streefden des te hardnekkiger door een streng en vroom leven en vooral door te lijden voor hun geloof God tot het ontketenen van die eschatologische gebeurtenissen te bewegen. Zij meenden dat in elk geval de martelaren dat Nieuwe Jeruzalem in de nabije toekomst binnen zouden gaan, een reden voor hen om martelaarschap inderdaad niet uit de weg te gaan maar zelfs op te zoeken. Montanisten kwamen bekend te staan als lieden die hun martelaarschap door provocerend optreden bij de autoriteiten nogal eens uitlokten – waarna de Montanisten het grote aantal van hun martelaren aanvoerden als bewijs voor de juistheid van hun opvattingen (waarop de orthodoxe Kerk reageerde met de stelling dat alleen orthodoxe martelaarschappen geldigheid hadden, die van afwijkende of 'ketterse' groepen niet, en dat trouwens de Marcionieten, ook al niet orthodox, nog meer zogenaamde martelaren telden).

- Als tegenactie roepen de bisschoppen van Klein-Azië (Apollinaris van Hiërapolis, een zekere Miltiades of Alkibiades en andere theologen) synodes bijeen waarop Montanus c.s. veroordeeld worden en schrijven traktaten tegen de Montanistische beweging. Hun oordeel luidt dat Montanus door de Duivel gestuurd wordt. Montanus wordt dan ook geëxcommuniceerd.
- De onrust heeft waarschijnlijk tot een zekere vervolging van de christenen in het algemeen door de Romeinse autoriteiten geleid (al weten we niet veel over de aantallen slachtoffers, die vrijwel zeker niet hoog waren – misschien viel het martelaarschap van bisschop Polykarpos van Smyrna in deze periode – en waarbij Montanisten moeten zijn opgevalen door hun provocerend gedrag).
- In 177 schrijven in Lyon, in Gallië, gevangengenomen christenen naar de paus in Rome en naar hun medechristenen in Klein-Azië (vanwaar veel Gallische christenen ooit als migranten gekomen waren) een brief waarin zij Montanus c.s. veroordelen.
- In Frygië ergens in de jaren rond 177 of iets later sterven Montanus en Maximilla op een onbekend tijdstip. Van hun dood is eigenlijk niets met zekerheid bekend (berichten als zouden zij zich opgehangen hebben – zoals Judas! – zijn wel onhistorisch).
- Maximilla had geprofeteerd dat na haar dood het Einde zou komen, maar ook die profetie is niet in vervulling gegaan. Het Montanisme bleef nog lang een tamelijk bloeiende beweging in Klein-Azië en won door de strengheid van zijn geloofspraktijk zelfs enige aanhangers daarbuiten (de bekendste daarvan was de kerkvader Tertullianus omstreeks 200 in Carthago, die van het echec van Pepuza kennelijk nooit gehoord had en in plaats daarvan nog bij zijn leven de komst van het Nieuwe Jeruzalem op de plaats van het oude in Judaea verwachtte).
- De hang naar martelaarschap bleef kenmerkend voor de Montanisten. In de vroege 4de eeuw was er tijdens de laatste grote christenvervolging een geheel christelijk (Montanistisch) stadje in Frygië waar de bewoners zich volledig lieten afslachten door de soldaten die het omsingeld hadden. In de 6de eeuw probeerde de orthodoxe keizer Justinianus 'ketterse' bewegingen als van de Montanisten met geweld tot 'terugkeer' in de orthodoxe Kerk te bewegen, maar op sommige plaatsen sloten de Montanisten zich vrijwillig in hun kerken op en staken die met de mensen erin in brand. Daarna is de groepering verdwenen.

H16. De Marcionieten

A. Het leven van Marcion volgens de overlevering:

- geboren ca. 85 in Sinope op de noordkust van Klein-Azië; zijn vader zou bisschop van de christelijke gemeente aldaar geweest zijn
- door zijn eigen vader om zijn onorthodoxe opvattingen geëxcommuniceerd trekt Marcion door Klein-Azië rond; in Smyrna zou hij door bisschop Polykarpos om zijn ideeën de deur gewezen zijn.
- in 139 komt Marcion in Rome: als niet onbemiddeld man (hij zou scheepseigenaar geweest zijn) schenkt hij de christelijke gemeente aldaar 200 000 sestertiën. In Rome werkt Marcion aan zijn vernieuwde (ingekorte) versie van het Nieuwe Testament en aan zijn 'Antithesen'.
- in 144 vindt er een openbaar dispuut plaats in de christelijke gemeente van Rome

voor alle presbyters: Marcions leer wordt afgewezen, hijzelf wordt geëxcommuniceerd (en de 200 000 sesteriën worden hem teruggegeven)

- terug in Klein-Azië óf nog altijd in Rome stort Marcion zich met volle energie op de organisatie van zijn eigen Kerk; rond 150 zou die Kerk zich al met eigen bisschoppen over alle gebieden waar christenen waren verbreid hebben.
- waarschijnlijk rond 150 is Marcion gestorven, waar en wanneer precies is onbekend. Opmerking: Praktisch al deze gegevens komen uit anti-Marcionistische bronnen. Meestal zijn ze als het 'geraamte' van zijn biografie geaccepteerd. Maar tegenwoordig wordt er ernstig aan getwijfeld. Zijn vader als bisschop en zijn vroege excommunicatie, zijn ontmoeting met Polykarpos, zijn komst naar Rome met een grote schenking in geld, het dispuut voor de Romeinse presbyters en opnieuw zijn excommunicatie: het zou allemaal wel eens puur fictie kunnen zijn. In feite weten we niet veel meer van Marcion dan dat hij uit Sinope kwam, een aanzienlijke kennis had van het jodendom en vermoedelijk een tot het christendom bekeerde jood was, met waarschijnlijk ook enige kennis van gnostieke ideeën, dat hij mogelijk nooit Klein-Azië verlaten heeft, een getalenteerd theoloog was en op basis van zijn eigen theologie een nieuwe Kerk stichtte, daarin theologisch en ook letterlijk aansluiting zocht bij het werk van de apostel Paulus en daarom mogelijk zelf ook in Galatië missioneerde, dat de door hem gestichte Kerk geleidelijk meer gnostieke trekken kreeg en na zijn dood in met name Klein-Azië en Syrië nog eeuwen zou blijven bestaan.

B. Het uitgangspunt van Marcions theologie:

- De door Paulus (in zijn Brieven aan de Galaten en de Romeinen) geformuleerde tegenstelling tussen de (joodse) Wet en het ('christelijke') Evangelie: tegenover de kleingeestige, boosaardige, wrede Wet met al zijn straffen staat het barmhartige, liefdevolle Evangelie.
- Het nieuwe inzicht van Marcion: Christus predikte een heel nieuwe God (was als 'Zoon' zelf die naar de aarde afgedaalde God), een God die vóór het optreden van Christus bij de mensen onbekend was en die ook niets te maken had met de wereld waarin de mensen leven.
- Deze God (Christus) schenkt de mensen Verlossing of de Genade voor niets, dus 'gratis', want Hij was daar helemaal niet toe verplicht, aangezien Hij niet de Schepper van deze wereld is. Uit louter liefde had God zich het lot van de mensen aangetrokken en daarom Christus gezonden (had Christus zelf Johannes de Doper niet onwetend genoemd? En ook dat men geen 'nieuwe wijn' – het evangelie – 'in oude zakken' – het jodendom – moest doen?).
- Onze wereld is gemaakt door de joodse God van het Oude Testament (volgens Marcion is het Oude Testament historisch volstrekt betrouwbaar) en daarom is de mens aan die joodse God onderworpen wiens Wet hij moet gehoorzamen en door wie hij gestraft wordt en ongelukkig wordt gemaakt. Daarvan willen de Onbekende God en diens 'Zoon' Christus de mensen bevrijden.
- Als zijn eerste opgave beschouwt Marcion het dan ook om 'de ware boodschap van Christus' uit de teksten van de evangeliën en de brieven van Paulus los te maken en te zuiveren van alle joodse elementen die onderwerping aan de God van het Oude Testament propageren.

C. De door Marcion gereconstrueerde Bijbel.

- Marcion is overtuigd van een samenzwering die de boodschap van Christus verduisterd, d.w.z. 'verjoodst', had (zelfs in de brieven van Paulus waren volgens hem joodse elementen binnengedrongen).
- In zijn Brief aan de Galaten had Paulus gezegd dat er maar één evangelie was, namelijk het evangelie dat hij zelf predikte, en dat andere bestreden moesten worden. Marcion concludeert hieruit dat het evangelie dat Paulus bedoelt geen enkele betrekking tot het jodendom gehad kan hebben. Volgens hem was de eerste generatie christenen belaagd door 'judaïserende' christenen die de zuivere boodschap aantastten. Daar waren zij onmiddellijk na Christus' Hemelvaart al mee begonnen. Bijgevolg was de Onbekende God van wie Christus gesproken had volkomen ten onrechte voor de God van het Oude Testament aangezien (zelfs de discipelen van Jezus Christus hadden het niet helder voor ogen en lieten het evangelie door joodse elementen corrumperen).
- Paulus had het evangelie volgens Marcion rechtstreeks van Christus zelf ontvangen (Paulus schrijft immers dat hij naar 'de derde hemel' was gevoerd – in de geest of in den lijve: daar moet hij het allemaal van Christus vernomen hebben).
- Marcion ziet het als zijn opdracht om dit 'ware evangelie' terug te vinden te midden van alle aangroeisels.
- Volgens Marcion is het Evangelie van Lucas wel door joodse elementen 'bezoedeld', maar is het van alle evangeliën nog het zuiverste (de andere zijn al te zeer 'verjoodst' en vervalst). Verder zijn alleen de Brieven van Paulus (mits 'gereinigd!') acceptabel.
- Opmerking 1. Of de vier canonieke evangeliën in de tijd van Marcion ook al als de enige vier beschouwd werden, kan men ernstig betwijfelen. Er kunnen toen nog maar weinig christelijke gemeenten geweest zijn die deze vier (en alleen deze vier) bezaten: veel gemeenten bezaten maar een of twee of soms drie evangeliën. Bovendien circuleerden er nog andere, in de eerste helft van de 2de eeuw zeker het Evangelie van Thomas (of een oudere versie daarvan) en mogelijk andere. In de tweede helft van de 2de eeuw en het begin van de 3de circuleerden er verscheidene 'apocriefe' evangeliën; pas tegen het einde van de 2de eeuw zou het bekende viertal in de meeste gemeenten als 'canoniek' en alleen gezaghebbend worden erkend.
- Opmerking 2. Bij zijn 'redactie' van de evangeliën en de brieven in het Nieuwe Testament ging Marcion heel modern te werk. In feite was hij de eerste 'tekstkritische' theoloog. Nergens doet hij een beroep op enige 'openbaring' (aan hem), maar hij redeneert als een filoloog en op een rationele manier. Hij erkent dat er onzekerheden in de tekst zijn en dat zijn werk niet voor honderd procent 'juist' en 'af' is. In Marcions Kerk bleef men nog lang aan de tekst schrappen en schaven en soms ook eerder verworpen gedeelten weer opnemen.
- Opmerking 3. Marcions tekstkritische criteria waren:
 - Christus' verwijzingen naar zijn Vader kunnen op geen enkele manier betrekking hebben op de God van het Oude Testament
 - De profetieën van het Oude Testament kunnen op geen enkele manier betrekking hebben op Christus
 - Vóór het optreden van Christus was de Goede God volstrekt onbekend
 - Christus had niets 'aards': hij kan geen lichaam gehad hebben, hij was niet geboren en had geen familie: zijn lichamelijke gestalte was louter schijn. Maar toch heeft hij wel aan het kruis geleden! (Marcion wijst het docetisme af, de doctrine volgens welke ook de kruisiging en de dood van Christus slechts zinsbegoochelingen voor de omstanders waren)

- Christus verlangt van de mensen om volledig los te zijn van de God van het Oude Testament
- Christus heeft maar één echte apostel uitgezonden: Paulus
- Bij zijn wederkomst zal Christus niet optreden als 'rechter' om te straffen, maar alleen om de al feitelijk ontstane scheiding tussen de 'kinderen' van de Goede God en die van de joodse God te formaliseren.

D. De *Antithesen* van Marcion:

- de citaten die hieruit overgeleverd zijn vormen het enige werk van Marcion dat bewaard gebleven is, naast, mogelijk, enkele brieven.
- in korte stellingen worden woorden en daden van de joodse Wereldschepper geplaatst tegenover die van de Goede, Onbekende God (resp. Christus).
- Marcion polemiseert voortdurend tegen het Oude Testament en interpreteert het Oude Testament letterlijk en historisch, precies zoals orthodoxe joden dat doen, en niet, zoals de christenen, allegorisch met allemaal vooruitwijzingen naar Jezus en het christendom.
- het werk is in het Grieks geschreven maar spoedig in het Latijn vertaald (zoals ook de nieuwe Bijbel van Marcion in het Latijn vertaald moet zijn); daarbij moet het ook historisch-dogmatische uiteenzettingen en commentaren bevat hebben.
- enkele 'tegenstellingen':
 - de Wereldschepper was onwetend (“Adam, waar zijt gij?”), de Goede God (Christus) is alwetend en kent de gedachten van de mensen
 - Jozua heeft met geweld het Beloofde Land veroverd, Christus verbiedt alle geweld en predikt vrede
 - de Wereldschepper maakte de blinde Isaäk niet ziende, Christus daarentegen geeft vele blinden het gezichtsvermogen terug
 - Mozes breidt in opdracht van de joodse God zijn armen op de berg uit om zoveel mogelijk Amelekieten te doden, Christus breidt zijn armen uit aan het kruis om zoveel mogelijk mensen te redden
 - de Wet van de joodse God leert: oog om oog, tand om tand, Christus predikt: keert uw vijand de andere wang toe
 - de profeet Elisa laat kinderen die hem uitlachen door beren opvreten, Christus zegt: laat de kinderen tot mij komen!
 - de joodse Messias (Christus) is door de Wereldschepper daarvoor bestemd om de joden uit de diaspora terug te brengen, Christus is door de Goede God bestemd om het hele mensdom te verlossen
 - de Wereldschepper is alleen goed voor wie hem gehoorzamen en straft de anderen,
 - de Goede God is voor iedereen goed: Hij verlost de gelovigen, maar Hij bestraft de ongelovigen niet
 - de Wereldschepper zegt: Gij zult liefhebben die u liefhebben en haten die u haten; Christus zegt: hebt uw vijanden lief en bidt voor wie u vervolgen
 - de Wereldschepper heeft de sabbat ingesteld, Christus heeft deze opgeheven
 - de Wereldschepper verwerpt de tollenaars (gehate belastinginners), Christus accepteert hun gezelschap
 - Mozes staat echtscheiding toe, Christus verbiedt deze.

E. Marcions Christendom:

- het 'Ware Evangelie' is iets volkomen nieuws
- de Goede God verlost de mensen enkel uit goedheid
- de 'zaligsprekingen' zijn de kern van de boodschap van Christus
- wie in de gekruisigde Christus gelooft ontvangt de Verlossing en het Eeuwige Leven. De 'Verlossing' bestaat in dit leven al als een zekere verwachting, die pas later volledig zal worden gerealiseerd. In afwachting daarvan leven de gelovigen in deze afschuwelijke wereld onder de heerschappij van de Wereldschepper: zij zijn noodzakelijk armen, treurende, vervolgd, zij moeten zich zo min mogelijk met deze wereld inlaten en worden daarom dus gehaat.
- de Wereldschepper is de joodse God van het Oude Testament. Deze God is in principe 'rechtvaardig', maar toch is de schepping slecht en moet de mens lijden, omdat 'de materie' nu eenmaal slecht is.
- Opmerking. Deze gedachte is niet joods en ook niet Grieks, maar lijkt uit de gnostiek overgenomen. Dat kan na de dood van Marcion in zijn Kerk gebeurd zijn.
- van de mens wordt alleen de ziel gered, niet het lichaam: een lichamelijke opstanding bestaat niet.
- de Wereldschepper heeft ook de Duivel geschapen: het kwaad in de wereld kan daardoor door hem aan de Duivel toegeschreven worden
- de Wereldschepper wordt gekenmerkt door een kleingeestig soort 'rechtvaardigheid', door hardheid en jaloezie. Hij straft vaak onevenredig zwaar. En waarom heeft hij de mens zo zwak geschapen dat hij niet aan alle geboden kan voldoen?
- de Wereldschepper is onwetend van het bestaan van de Goede God. Hij heeft een karakter dat bij deze wereld past, zijn karakter is geen 'mysterie', geen geheim.
- de geschapen wereld is slecht, zelfs verachtelijk. Dat blijkt wel uit de smerige manier waarop mensen en dieren zich voort moeten planten. Marcion haat alle seksualiteit. Geboorte en doodliggen bij elkaar. De gelovige moet zich er verre van houden, hij moet het gebod van de Wereldschepper 'Gaaf heen en vermenigvuldigt u!' bewust niet opvolgen. Zo kan hij deze smerige schepping saboteren en het einde van de wereld naderbij brengen! Het lichaam is so wies so slecht en de ziel van een mens is zwak, want hij heeft een zwakke wil. Maar het is de Wereldschepper zelf die de mens die zwakke ziel heeft ingeblazen! Waarom heeft deze God de mens verboden van de Boom des Levens en van de Kennis van Goed en Kwaad te eten? Uit pure jaloezie verdrijft de Scheppergod de mens uit het paradijs, de boze wereld in!
- de joodse Wereldschepper zorgt alleen voor 'zijn' (joodse) kinderen. Hun Messias moet nog komen. Heidenen kunnen overigens wel joden worden (als proselieten). Daar tegenover staat de Goede God: die is wel vreemd aan deze wereld, maar is veel machtiger dan de Wereldschepper. Sinds de komst van Christus heeft de joodse Wereldschepper, die zetelt in de eerste hemel boven de aarde, het bestaan van de Goede God ver boven hem in de derde hemel ontdekt en is hij hem vijandig gezind. Immers, de Goede God neemt de Wereldschepper zijn kinderen af.
- de Goede God is pure barmhartigheid en liefde en wil de mensheid van de Wet verlossen (want: de Wet zelf roept de zonde op!). Daarom zendt hij zijn 'Zoon' die zich Christus ('Messias') noemt alleen maar om voor de joden 'herkenbaar' te zijn (de 'echte' joodse Messias zal later door de Wereldschepper gezonden worden)
- Christus' evangelie van vergeving is universeel; hij daalde daarom ook in de Onderwereld af en hij verlost alle heidenen van de zonden. Met zijn 'dood' heeft hij het mensdom vrijgekocht van de Scheppergod. Op de aarde, onder de levende

mensen, heeft Christus nog weinig mensen verlost, maar Paulus met zijn zendingswerk al veel meer.

- 'Verlossing' komt alleen door het geloof. Dan hoeft er geen angst meer te bestaan voor straf, want de verlostten (d.i. hun zielen) zullen zijn als engelen die geen zonden kunnen begaan.
- aan het Einde der Tijden verschijnt Christus opnieuw: de zondaren worden dan uit zijn aanwezigheid verwijderd. Zij vallen automatisch onder de heerschappij van de Wereldschepper die hen zal straffen door hen te verbranden. Daarmee vernietigt de Wereldschepper in de toekomst zijn eigen schepping, zelfs 'rechtvaardigen' zoals Mozes zullen dan sterven. De hele schepping zal ten onder gaan en alleen de verlostten zullen eeuwig leven, als engelen bij Christus.

F. De Kerk van Marcion:

- in veel opzichten is de Kerk van de Marcionieten een afspiegeling van die van het 'doorsnee' Christendom: bisschoppen, priesters, diakenen; een doop; een eucharistie (met water, niet met wijn)
- elk gemeentelid kan, afwisselend, elke functie in de Kerk bekleden
- vrouwen worden vermeld als exorcisten
- de aanhang moet in de eerste tijd vooral bestaan hebben uit voormalige 'katholieke' of 'orthodoxe' christenen
- de afwijzing van seksualiteit en huwelijk betekent dat de gelovigen celibatair leven en dat echtelieden voortaan gescheiden van elkaar leven. In de praktijk moet dit tot een tweedeling binnen de gemeente hebben geleid: de ware gelovigen zijn celibatair, anderen (een wel talrijkere groep) trouwen en hebben kinderen, waarschijnlijk in de verwachting later tot de kring van de celibatairen te kunnen toetreden. We horen van Marcionitische dorpen, die van generatie op generatie voortbestaan. De genoemde tweedeling trof men ook aan bij de manicheërs, bestond ook in het boeddhisme en vanaf de vierde eeuw eveneens in het doorsnee Christendom met zijn onderscheid tussen celibataire geestelijkheid en niet-celibataire gewone gelovigen.
- de Marcionieten drinken geen wijn, eten geen vlees en leven uiterst sober, materiële rijkdom wordt veracht
- (net als de Montanisten) vertonen de Marcionieten een grote bereidheid tot het martelaarschap
- het gebod de vijanden lief te hebben en niet te haten wordt zoveel mogelijk nageleefd: een pacifistische gemeenschap die in Syrië en Klein-Azië tot in de 5de en 6de eeuw moet hebben bestaan, zij het allengs in kleinere gemeenschappen.

G. De historische betekenis van Marcion lag vooral in de prikkel die hij met zijn beweging aan het 'doorsnee' Christendom gaf om, reagerend op zijn gereconstrueerde Bijbel, zelf tot een canon van geaccepteerde ('canonieke') geschriften (d.i. gezaghebbende, want door de Heilige Geest geïnspireerde geschriften), de canon van het Nieuwe Testament, te komen (kort na 200 grotendeels, in de 4de eeuw helemaal gereed). Al doende ontwikkelde dit katholieke of orthodoxe christendom ook zijn eigen theologie, ook weer min of meer in reactie op Marcions theologie die men als een grote bedreiging zag. Tegenover Marcions afwijzing van het Oude Testament en de God van het Oude Testament plaatste het katholieke of orthodoxe christendom de ene God van Israël die ook de Vader van Christus en dus de ene God van de christenen was, én de onverbreekelijke band tussen Oude en Nieuwe Testament, omdat de Kerk in de komst van Jezus Christus de vervulling van de

Oudtestamentische profetieën zag. Die profetieën golden voor veel christelijke theologen zelfs als het voornaamste bewijsstuk dat de gekruisigde Jezus de Messias (=de Christus) geweest was. Overigens mag men opmerken dat zowel Marcion als zijn orthodoxe tegenstanders hiermee het jodendom en de Hebreeuwse Bijbel (het 'Oude Testament') met vijandigheid benaderden, een houding waaraan het groeiende anti-judaïsme, uitlopend op een vorm van antisemitisme, binnen de Kerk niet vreemd was.

College 5

H17. Gnostici

A. Algemene trekken van de Gnostiek:

- Het Griekse woord *gnōsis* ('kennis') heeft hier de betekenis van esoterische, uit een openbaring aan enkelingen (nooit aan de massa!) voortgekomen kennis.
- Deze kennis betreft de kosmos, de aard en de bestemming van de mens, de herkomst van het Kwaad en (voor de uitverkorenen) de mogelijke verlossing van het Kwaad. Volgens Valentinus (2de eeuw) ging het om de vragen 'Wie wij waren, vanwaar wij komen en waarheen wij gaan, wat geboorte is en wat wedergeboorte.'
- De gnostiek impliceert een duidelijk dualisme: de materiële wereld is slecht en de ziel, als een geestelijke entiteit, moet zich daarvan losmaken. Want tegenover de materiële wereld staat de geestelijke of goddelijke wereld van 'Licht'. De ziel is daaruit uiteindelijk afkomstig, want is als een lichtvonkje in de materiële wereld terechtgekomen en 'verlangt terug' naar haar oorsprong.
- De materiële wereld wordt beheerst door kwaadaardige machten (in de regel gelijkgesteld aan de Archonten of Planeetmachten), die de ziel als in een gevangenis vasthouden.
- De Gnostiek is gepreoccupeerd met het Kwaad dat de wereld doortrekt en dat de reden is dat de ziel er zich vervreemd voelt. De ontsnapping aan deze wereld is tegelijk de ontsnapping aan het Kwaad.
- Die ontsnapping is maar voor een minderheid van het mensdom mogelijk. De zielen van die uitverkorenen moeten volgens vele gnostici na de dood de gevaarvolle tocht door de zeven hemelsferen maken (vgl. het idee van 'wachtwoorden' om door de Archonten doorgelaten te worden) om in haar hemels tehuis terug te keren.
- De openbaring van de *gnōsis* kan soms op eigen kracht bereikt worden, maar veel vaker is die openbaring al gebracht door Jezus Christus, namens de Ware of Hoogste God, en moet men die openbaring vinden in teksten die via een geheime overdracht de woorden van Christus bevatten of in tekstgedeelten van de bekende evangeliën die op een andere dan de gebruikelijke manier begrepen moeten worden. Daardoor bestonden er zowel gnostici die eigen groeperingen, sekten of conventikels vormden buiten de Kerk als gnostici die binnen de algemene Kerk bleven maar haar tradities en haar teksten op hun eigen wijze interpreteerden. Daarbij zullen die laatsten hun ideeën vaak alleen in kleine kring geuit hebben, want het speculatieve denken van de gnostici maakte hun conclusies in de ogen van de 'gewone' christenen tot ketterijen.
- Gnostische gedachten en hele denksystemen zijn inderdaad buitengewoon speculatief. Daarin komt onder meer tot uiting dat het in de antieke wereld ontbrak aan erkende 'wetenschappelijke' of logische regels om het redeneren enigszins in banen te leiden. In de gnostiek lijkt het redeneren en speculeren, los van enige

empirische werkelijkheid of 'bewijsvoering', soms haast wel op hol geslagen. Dat was ook een reden waarom er zoveel verschillende 'scholen', 'richtingen' en 'sekten' ontstonden.

- Geen van die verschillende stromingen kan veel aanhangers gehad hebben en alle gnostische groeperingen bij elkaar vormden vermoedelijk ook geen massale beweging. Want het was vaak allemaal nogal 'intellectueel' of quasi-intellectueel. Maar het fascinerende en opzienbarende karakter van de gnostische speculaties trok wel allerlei daarvoor gevoelige geesten aan en oefende direct of indirect grote invloed uit op het vroege christendom en ook op andere religieuze stromingen (van het manicheïsme tot de lezers en schrijvers van het *Corpus Hermeticum* e.a.). Voor zover na te gaan kwamen 'de gnostici' daarom uit enigszins ontwikkelde of half ontwikkelde milieus en kunnen zij daarom alleen al niet talrijk zijn geweest.
- In hun ethiek konden de gnostici in principe twee kanten uit: 1. het Kwaad schuilt in al het materiële, zeker ook in de seksualiteit, en dus is een streng ascetisme geboden om het te bestrijden. Dit was ongetwijfeld de houding van de meeste gnostici en de hoofdrichting binnen de gnostiek. 2. het materiële is op zichzelf ethisch onverschillig: een geestelijke 'aristocratie' is daarboven verheven en kan zich in feite van alles veroorloven, want wordt er toch niet door geraakt, of sterker nog: het is voor hen goed om zich er soms aan over te geven, want door handelingen die door andere mensen als zondig of 'verdorven' gezien worden toont de geestelijk verlichte juist dat zijn ziel sterk en 'gelouterd' is en omdat zij al die dingen al eens heeft doorgemaakt zal ze er in een volgend leven niet door belast worden – zulke 'libertinistische' gnostici hebben hoogst waarschijnlijk een duidelijke minderheid gevormd.

B. De herkomst van de gnostische ideeën:

- De gnostiek komt op in de vorm van herinterpretaties van bepaalde ideeën en voorstellingen van oudere religieuze en filosofische 'systemen' op basis van nieuwe 'invalshoeken'. Bijvoorbeeld een kosmisch en ethisch dualisme van licht-duisternis, materie-geest, goed-kwaad, God en Satan (dit dualisme waarschijnlijk onder uiteindelijk Iraanse invloed). Of de idee van een onsterfelijke ziel die als 'geest' of 'licht' bevrijd moet worden uit de materiële wereld, in het algemeen de gedachte dat het ware zelf van de mens, zijn ziel, niet 'thuis' hoort in deze wereld en naar ontsnapping daaruit streeft. De belangrijkste tot de gnostiek inspirerende teksten en voorstellingen zijn verder:
 - Het *Oude Testament* (vooral het boek *Genesis* over de schepping en de zondeval van de mens)
 - Plato's *Timaios* en zijn Ideeënleer
 - Apocalyptische voorstellingen over de toekomstige ondergang van de wereld
 - Christelijke gedachten over de komst van Jezus Christus als Verlosser op aarde (de meeste gnostici verwierpen de incarnatie: Christus was volgens hen niet 'lichamelijk' geweest, zijn zichtbaar 'lichaam' was slechts schijn: de doctrine van het docetisme).
 - Paulus' ideeën over de tegenstelling tussen de joodse Wet en het Evangelie
 - Paulus' ideeën over predestinatie
 - Allerlei populaire astronomie/astrologie (de zeven planeetsferen en hun Archonten, de achtste sfeer der 'vaste sterren')

C. Het ontstaan van gnostische ideeën en systemen:

- Een 'systematische' gnostiek heeft vóór de opkomst van het christendom waarschijnlijk niet bestaan, wel kunnen 'losse' gnostieke ideeën tot voor het begin van onze jaartelling teruggaan.
- Het moet bijna zeker de aanwezigheid van het jodendom en van de eerste christelijke groeperingen en christelijke teksten te midden van niet-joodse geïnteresseerden geweest zijn, die tot allerlei speculaties en vormen van gnostiek geleid hebben: bijvoorbeeld in Samaria en omgeving de 'tovenaar' Simon ('Magus'), of in de christelijke gemeente in Korinthe een minderheid die zich een geestelijke aristocratie acht en beweert diepere wijsheid en kennis te bezitten dan de rest van de gemeente.
- Het idee van een splitsing van de Godheid tussen een Hoogste of Ene, los van de wereld, en een 'Demiurg' of Scheppergod (vgl. de filosofie van Numenius, 2de helft 2de eeuw) is mogelijk in heterodox joodse kring ontstaan (vgl. ook Marcion), maar heeft al een voorloper bij Plato (in diens *Timaios* de Idee van het Goede en Schone als 'God' en de Demiurg als Schepper).
- een plaats waar joodse, heterodox joodse, vroegchristelijke en Grieks-hellenistische ideeën elkaar ontmoetten was Alexandrië in de eerste eeuw (in de tweede eeuw een centrum van gnostieke 'scholen'), maar zulke 'ontmoetingen' waren ook elders mogelijk geweest (in Syrië, in steden als Efesos, Smyrna, Pergamon en andere in Klein-Azië, in Korinthe, spoedig ook in Rome zelf).

D. Gnostische sekten en richtingen:

- Er moeten veel gnostici geweest zijn die eenvoudig lid bleven van de christelijke gemeenten waartoe zij behoorden en hun ideeën voor zichzelf hielden of alleen in kleine kring bespraken. Maar anderen vormden aparte groeperingen of sekten. Dat was zeker in de tweede eeuw (de grote tijd van diverse gnostische stromingen) het geval, met name in Alexandrië, in Rome en vermoedelijk ook in sommige Klein-Aziatische en Syrische steden. Er zijn verschillende namen van sekten en 'scholen' overgeleverd. Enkele van de meer bekende of belangrijke waren:
 - De Ofieten of Nahassenen, een brede groepering die ook weer in subgroepen uiteenvalt. Het geschrift *Pistis Sofia* ('Geloof Wijsheid', 3de eeuw) stamt uit deze kring. Zij vereren de slang (*ofis*) als het wezen dat in het Paradijs de inferieure joodse Scheppergod te slim af was en de mens de kennis van goed en kwaad bracht. De slang is tevens het symbool van de kosmos als schepping van die joodse God: als Leviathan omcirkelt de slang de hele kosmos (met het einde van zijn staart in zijn bek), die aldus in zijn macht is. Mogelijk was in bijeenkomsten sprake van rituele handelingen die de 'Verlossing' op een door buitenstaanders als obscene ervaren wijze moesten realiseren – maar veel kan op misverstand of kwaadaardige roddel teruggaan, al zijn er tenminste aanwijzingen voor ('rituele') naaktheid in bepaalde bijeenkomsten.
 - Basilides en zijn school in Alexandrië (2de eeuw): een niet meer precies te reconstrueren systeem van emanaties uit de ene Hoogste God waardoor in afdalende orde hemelen en tenslotte de aarde met de mensen zijn ontstaan, en een 'bevrijding' van de mensenzielen door Jezus Christus, die daartoe gezonden is en met een schijnlichaam op aarde vertoeft (niet hij, maar iemand anders sterft aan het kruis) en de hele lagere schepping met de Hoogste God verzoent (ook: geloof in predestinatie en in zielsverhuizing)
 - Karpokrates en zijn zoon Epifanios en hun sekte van de Karpokratianen in

Alexandrië (2de eeuw), een 'libertinistische' richting, waarover tegenstanders met afschuw berichtten, maar wat er precies in hun samenkomsten gebeurde en wat zij precies geloofden, valt niet meer te achterhalen.

- een algemeen patroon in verscheidene gnostische systemen (of: de centrale mythe) betreft de 'verlossing' van de mens:
 - de mens bestaat uit lichaam, ziel en geest. Hier is het oude begrip *psychē*, dat ooit zowel 'ziel'/leven/adem als 'geest'/verstand/bewustzijn had omvat, teruggebracht tot alléén het levensbeginsel (inclusief emotie en wil) en is het onsterfelijke element alleen de geest of het bewustzijn: het *pneuma*. Deze driedeling is al voorbereid door Plato die de *psychē* of 'ziel' had verdeeld in drie 'compartimenten': lichamelijke behoeften en begeerten (in de onderbuik), emoties en wil (in het hart of de borst) en de geest of het verstand (in het hoofd); daarbij was alleen het laatste onderdeel van de 'ziel' onsterfelijk. In de meeste gnostische systemen keert deze driedeling dus terug als lichaam-ziel-geest. Op basis van die driedeling wordt het mensdom ingedeeld in drie typen: de overgrote meerderheid van de mensen die gebonden zijn aan de materie zijn de Hylici (van *hylē* = stof), een minderheid wordt geleid door de ziel: de Psychici, en een zeer kleine minderheid zijn de ware gnostici, die de 'kennis' en de verlichting bezitten: de mensen van de (onsterfelijke) geest of Pneumatici. Alleen die laatsten kunnen verlost worden, maar de Psychici mogen vaak hopen in een volgend leven ook tot die verlossing te geraken (de Hylici worden nooit verlost en zijn tot de eeuwige dood en/of de hel veroordeeld).
 - Het Pneuma van de mensen (tenminste de geesten van de 'Pneumatici') bestaat uit licht dat van onaardse oorsprong is, afkomstig van (of: van bij) de Hoogste God.
 - De Wereldschepper en/of de Heersers van deze Wereld, meest als de Archonten van de Planeetsferen opgevat, hebben de mensen opzettelijk geschapen om stukjes van het Licht van de grote God gevangen te houden
 - Een boodschapper uit de wereld van het Licht wekt op aarde de daartoe ontvankelijke geesten op om zich van de materie af te keren, zich open te stellen voor ware 'kennis' en zo op weg te gaan naar het Lichtrijk van hun oorsprong (vgl. de symbolische taal van 'een vreemdeling', 'een stem', 'een roep' en een 'antwoord')
 - Want de Goede Godheid wil uiteindelijk al het Licht, dus alle geesten, weer verzamelen bij of in zichzelf (of: in het *Plērōma*, d.i. 'de Volheid' van het Licht).
- Valentinus en zijn school (Alexandrië en Rome, 2de eeuw):
- Valentinus was afkomstig uit Alexandrië en leidde in Rome zijn eigen 'school' (135 tot na 160); leerlingen van Valentinus zouden later hun eigen scholen stichten (Ptolemaeus, Marcus, Theodotus). De 'Valentinianen' vormden op den duur de waarschijnlijk belangrijkste gnostieke groepering. Minstens tot ver in de vierde eeuw, zeer waarschijnlijk nog langer, moeten ze als een soort 'Kerk' bestaan hebben, om uiterlijk in de zesde eeuw te verdwijnen.
- Het geschrift *Het Evangelie der Waarheid* stamt mogelijk uit de 2e-eeuwse school van Valentinus.
- Uit diverse berichten valt aan Valentinus waarschijnlijk een systeem toe te schrijven waarin de eonen – Grieks *Aiōnes* – de hoofdrol spelen: die term duidt entiteiten aan

waarin tijd (*aiōn* is oorspronkelijk 'levenstijd', vandaar een tijdperk van onbestemd lange duur) én ruimte samengevallen zijn tot geestelijke 'wezens'. Het zijn de lotgevallen van die eonen die de geschiedenis van de kosmos en de uiteindelijke verlossing van de mensen (de Pneumatici!) verklaren. Dit systeem is een van de meest sprookjesachtige (of bizarre) van alle gnostische systemen. Het ademt een elitaire sfeer: alleen het zuiver geestelijke is van waarde, de materiële wereld, die uiteindelijk niets anders blijkt te zijn dan de 'gestolde' emoties van de Lagere Sofia, heeft zelf geen betekenis en zal geheel en al verdwijnen. Een kleine, verlichte minderheid van het mensdom keert dan terug in de eeuwige hemel van de eonen, terwijl al het andere vergaat:

- 'In den beginne' bestaan alleen de eonen Diepte (*Abyssos*) en Stilte (*Hēsychia*)
- Zij brengen het tweede eonenpaar voort: Geest (*Nous*) en Waarheid (*Alētheia*); dat paar brengt het volgende voort: Woord (*Logos*) en Leven (*Bios*); en dat paar weer het volgende: Mens (*Anthrōpos*) en Gemeente (*Ekklēsia*).
- Op deze wijze verschijnen er vijftien eonenparen; tot het vijftiende behoort de eon Sofia ('Wijsheid'). Daarmee is het *Plērōma* of de 'Volheid' der Eonen voorlopig bereikt. Horos, de 'Grens', verschijnt en sluit het *Plērōma*, deze puur geestelijke wereld, af.
- –Binnen het *Plērōma* ontstaat echter onrust omdat Sofia ('Wijsheid') op zoek gaat naar de oorsprong en de bron van het bestaan der eonen, dus zoekt ze de 'Oervader' (*Abyssos*) en roept daarmee Wensen en Streven op. Maar Horos overtuigt haar ervan dat de Oervader onbereikbaar is en dus laat zij haar Wensen en Streven varen. Die komen buiten het *Plērōma* terecht en 'stollen' er als het ware tot vormloze materie (Vormloosheid of Onwetendheid). Over het ontstaan daarvan worden Sofia en de andere eonen echter zo verontrust dat zij tot de Oervader bidden en deze scheidt dan het zestiende eonenpaar: Christus en Heilige Geest.
- Christus neemt onmiddellijk alle onrust binnen het *Plērōma* weg door de *Gnōsis* te brengen: namelijk de 'kennis' dat de Oervader onkenbaar is. Verzoend en in onderlinge harmonie brengen nu de zestiende eonenparen gezamenlijk een 33ste eon voort: Jezus, de volmaakte vrucht van het volledige *Plērōma* (Omdat Jezus volmaakt is, maakt hij geen deel uit van een eonenpaar maar is hij alleen).
- Christus (als eon dus onderscheiden van de eon Jezus!) begeeft zich buiten het *Plērōma* om daar het tot vormloze materie geworden Wensen en Streven van Sofia tot een eigen gestalte te maken: een tweede of Lagere Sofia. Daarop trekt Christus zich weer in het *Plērōma* terug, waardoor de Lagere Sofia alleen en klagend achterblijft.
- De Lagere Sofia wil ook naar het Lichtrijk van het *Plērōma*. Maar wordt door Horos, 'de Grens', tegengehouden. Als gevolg daarvan vormen haar emoties zich via Onwetendheid om tot Verdriet, Vrees en Ontzetting. Maar ook roept ze in zichzelf een vijfde aandoening op: de Ommekeer of de Beking, want de Lagere Sofia keert zich nu in gebed tot de Schenker van het Leven (d.i. de ook voor haar onbekende 'Oervader') en deze Ommekeer vormt zich tot een vijfde 'psychische substantie'.
- –de Eonen in het *Plērōma* hebben het lijden van de Lagere Sofia opgemerkt en zenden uit hun midden de 33ste eon Jezus om te helpen. Met zijn engelen daalt Jezus af om de Lagere Sofia de *Gnōsis* te schenken. Hij scheidt ook

- meteen de vier hartstochten (Onwetendheid, Verdriet, Vrees en Ontzetting) van de Lagere Sofia af en deze worden de oermaterie van de wereld, d.w.z. de vier elementen vuur, lucht, water en aarde. Bevrijd kijkt Sofia nu naar de Verlosser Jezus en zijn engelen en brengt dan uit louter vreugde hun geestelijke 'evenbeelden' voort, die het *pneuma* in deze wereld zijn.
- Vervolgens vormt de Lagere Sofia de uit haar voortgekomen 'psychische substantie' om tot de Wereldschepper of Demiurg (om voor het genoemde *pneuma* een – tijdelijke – verblijfplaats te creëren). Deze Scheppergod maakt nu de zeven hemelen en verblijft zelf als Psyche of 'wereldziel' in de zevende hemel, onwetend van het bestaan van zijn moeder Sofia die boven hem in de ogdoade of de achtste sfeer der vaste sterren vertoeft. Totdat Moeder Sofia aan de Demiurg onthult dat zij haar pneumatische elementen als lichtvonkjes de schepping van de Demiurg heeft binnengesmokkeld en hem opdraagt dit door de monden van zijn (Oudtestamentische) profeten aan de mensheid te openbaren. De Demiurg doet dat echter niet, waardoor Sofia gedwongen is, wanneer het *pneuma* in de mensen voldoende 'gerijpt' is, haar eigen Verlosser Jezus te zenden. Dit is de aardse Jezus van Nazareth in wiens persoon twee eonen (de eon Christus en de eon Jezus) afgedaald zijn. Vóór de dood aan het kruis hebben die twee eonen het lichaam van Jezus van Nazareth alweer verlaten, zodat we niet mogen zeggen dat Jezus Christus voor ons geleden heeft en gestorven is. Hij kwam slechts als 'boodschapper'.
 - Het ware lijden daarentegen was het lijden van de Lagere Sofia! De wereld is geschapen om Sofia te verlossen, want de materie van onze wereld is niets anders dan de 'gestolde' emotie van Sofia. Niet 'de wereld' of 'de mensen' moeten verlost worden, maar alleen het pneumatische licht dat in de wereld terechtgekomen is.
 - De uiteindelijke Verlossing bestaat daaruit dat alle eonen als volmaakte geestelijke wezens in het *Plērōma* samenkomen en dat ook de Lagere Sofia als eon binnentreedt en met de eon Jezus het Hemelse Bruidsvetrek binnengaat, waarheen ook de geesten (de lichtvonkjes) van de verlostten samen met de engelen, hun 'bruiden' of 'bruidegommen', binnen zullen gaan om in eeuwige zaligheid voort te bestaan (kennelijk ook als eonen), terwijl al het materiële, inclusief het grootste deel van de mensheid, eenvoudig ophoudt te bestaan.

H18. Manicheërs

A. Algemeen:

- Het manicheïsme is genoemd naar Mani. Het was een gewoonte van de katholieke of orthodoxe christenen om heterodoxe ('ketterse' of schismatieke) groeperingen aan te duiden met de naam van hun stichter (Montanisten, Marcionieten, Valentinianen enz.), zélf noemden de aanhangers van die groeperingen zich eenvoudig 'christenen'.
- Het manicheïsme is een extreem dualistische stroming met duidelijk gnostische trekken (net als de Marcionieten worden de Manicheërs soms wel en soms niet tot 'de gnostiek' gerekend, eigenlijk een kwestie van definitie). Het dualisme van het manicheïsme is bovendien duidelijk verwant aan het dualisme van licht en duisternis dat het Iraanse zoroastrisme kenmerkt.

- Want het manicheïsme is in zijn oorsprong sterk eclecticisch, met elementen ontleend aan het Iraanse dualisme, aan joods-christelijk-gnostische denkbeelden, zelfs met een vleugje boeddhisme.
- Het manicheïsme wil een universele religie zijn, bestemd voor in principe het hele mensdom. Manicheïsche missionarissen trokken er in de tweede helft van de derde eeuw en later op uit om hun religie overal aan de man brengen. Daarmee hadden zij vaak succes, zodat manicheërs opdoken in vele provincies van het Romeinse rijk, in het Perzische rijk en vervolgens ook in Arabië en speciaal in Centraal-Azië waar zij zich langs de steden en oasen van de Zijdedeweg tot in China zouden verbreiden. In het Romeinse en het Perzische rijk werden zij echter hevig vervolgd, alleen in Centraal-Azië konden hun gemeenten openlijk bestaan (in het gebied van de Oeigoeren in het huidige Chinese Sinxiang, vormde het manicheïsme zelfs enige tijd, van 762 tot 840, de staatsgodsdienst). De opkomst van het orthodoxe christendom en later van de islam en de bestrijding van de manicheërs door het Chinese keizerrijk hebben er tenslotte toe geleid dat deze universele religie volkomen verdwenen is. Wel hebben manicheïsche gedachten sterke invloed uitgeoefend op diverse sekten en stromingen binnen de islam en het christendom (daar zijn met name de middeleeuwse Katharen de geestelijke erfgenamen van de manicheërs).

B. De figuur van Mani (216-274) en zijn gemeente:

- De beide ouders van Mani behoorden tot de joods-christelijk-doperse sekte van Elchasai, maar schijnen ook uit vooraanstaande Parthisch-adellijke families te stammen (wat mogelijk het snelle prestige van Mani en zijn aanvankelijk succes in de hoogste kringen van het Nieuw-Perzische rijk verklaart).
- Volgens de overlevering zou de jonge Mani op 12-jarige leeftijd de eerste visioenen ontvangen hebben en in 240, op de leeftijd van 24 jaar, zijn begonnen te prediken. De doperse sekte waartoe hij behoorde wilde van die prediking niets weten en stootte hem uit. Daarop wendde hij zich tot 'de wereld' en begon hij zijn leer als een religie voor alle mensen te prediken. De openbaringen en de opdracht om 'de wereld in te trekken' zouden Mani gegeven zijn door zijn 'Tweelingbroer', een hemelse dubbelganger of alter ego van Mani zelf in het Lichtrijk, die hem boodschappen stuurt en hem aanmoedigt.
- Al missionerend rondtrekkend moet Mani in het oosten van het rijk met boeddhisten in aanraking zijn gekomen. Hij geniet de gunst van koning Shapur I (241-272) en krijgt verlof om overal te prediken. Vermoedelijk wist Mani, die zich *Apostel van Jezus Christus* noemde, aanvankelijk hele christelijke gemeenten mét hun bisschoppen voor zijn boodschap te winnen en in zijn eigen Kerk op te nemen.
- Hij organiseer zijn Kerk naar het christelijke model met een hiërarchie van 12 apostelen of 'leraren' (die als missionarissen naar verschillende 'provincies' worden uitgezonden), 72 (plaatselijke) bisschoppen en 360 (plaatselijke, vijf onder elke bisschop) presbyters of 'priesters'.
- Mani zelf schreef zijn 'leer' in boeken op (om te voorkomen dat er, zoals in het christendom, meningsverschillen en sekten zouden ontstaan). Waarschijnlijk maakte hij daarbij ook zelf illustraties. De boeken van de manicheërs maakten op buitenstaanders vaak diepe indruk en bevorderden bekeringen.
- De gemeenten van Mani zijn verdeeld in enerzijds de *Electi* of *Perfecti* ('uitverkorenen' of 'volmaakten') en anderzijds de *Auditores* ('toehoorders'). Alleen de *Electi* voldoen a.h.w. aan alle eisen en leven extreem ascetisch: geen seks, geen

vlees, geen wijn, niet maaien, snijden of plukken, d.w.z. geen levende wezens doden. Het manicheïsme is een religie van het extreme medelijden met elk levend wezen (ongeveer zoals het boeddhisme). In de praktijk worden de *Electi* door de *Auditores* materieel onderhouden (zoals de boeddhistische monniken door de leken-gelovigen). Alleen de *Electi* kunnen na dit leven geheel verlost worden, de *Auditores* mogen hopen in een volgend leven zelf tot de Uitverkorenen te zullen behoren (ook dat in grote lijnen zoals in het boeddhisme de monniken en de gewone gelovigen).

- Koning Shapur I en zijn zoon Hormisd I waren Mani goed gezind, maar in 273 kwam onder koning Bahram I de reactie op gang, aangezet met name door Kirdir, de 'Oppermagiër' van de zoroastrische religie als feitelijke 'staatsreligie', die in het manicheïsme een grote bedreiging zag. Mani wordt bij een bezoek aan het paleis gearresteerd en in de gevangenis gegooid, waar hij in zijn kerker na 26 dagen van ontberingen in 274 sterft. Door zijn volgelingen als een bijna bovenmenselijke martelaar beschouwd en zijn sterfdag altijd herdacht.
- Vanaf 274 gaat het manicheïsme in het Perzische rijk (net als spoedig in het Romeinse rijk!) feitelijk ondergronds, maar in het oosten van het rijk en daarbuiten langs de Zijdeweg breidt het zich vanaf de vierde eeuw sterk uit. In het Romeinse rijk is het sinds 301 door keizer Diocletianus bij de wet officieel verboden, een verbod dat door de christelijke keizers na hem wordt gehandhaafd (de Kerk ziet in de manicheërs duivelse tegenstanders!). In de vierde eeuw schijnt het manicheïsme ook in het westelijke Romeinse rijk (Noord-Afrika, Spanje, Gallië) aanhang gewonnen te hebben, om in de vijfde eeuw onder druk van de overheid achteruit te gaan. In de zesde eeuw zou het in het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk door keizer Justinianus, die de manicheërs tot de brandstapel veroordeelde, praktisch worden uitgeroeid.

C. De manicheïsche verlossingsleer:

- In het algemeen wordt alle nadruk gelegd op de ware 'kennis'. In vergelijking daarmee zijn rituelen van geen belang. De leer wordt dan ook gepresenteerd als puur rationeel, als iets waarvan een verstandig mens onmiddellijk de juistheid moet inzien! Daarom ook geen verhalen over een maagdelijke geboorte of een lichamelijke wederopstanding. Jezus van Nazareth was eenvoudig een afgezant van God, niet een 'Zoon van God' die moest lijden en uit de dood moest opstaan. Want 'Christus' was geen historische persoon, maar de geest van God die in de loop van de tijd in alle opeenvolgende afgezanten van God werkzaam was. Dat was al begonnen met de slang in het paradijs waarin die geest ook werkzaam was geweest en die Adam tot 'kennis' (!) had opgewekt. Daarna was 'Christus' in elke afgezant teruggekeerd, ook in Jezus van Nazareth en tenslotte in Mani zelf.
- De manicheïsche 'verlossingsleer' is nog veel fantastischer dan de eerdergenoemde 'eonenleer' die aan Valentinus werd toegeschreven. De manicheïsche is daarmee vergeleken primitief, soms zelfs grof-aanschouwelijk en bizar, maar vooral buitengewoon ingewikkeld, zozeer dat hier alleen maar een uiterst beknopte samenvatting moet volstaan.
- 'In den beginne' waren licht en duisternis, geest en materie, goed en kwaad, geheel van elkaar gescheiden. Maar de duisternis had het licht opgemerkt en zich op een zeer complexe manier van delen van het licht meester gemaakt. In een opeenvolging van allerlei oer wezens was tenslotte de bestaande onvolmaakte wereld ontstaan waarin 'stukjes' van het licht in mensenzielen en in planten (vooral in eetbare meloenen, komkommers e.d.) terechtgekomen waren. Weer ging het erom die

lichtpartikels te redden met de onderliggende gedachte dat als al het licht weer naar zijn oorsprong teruggebracht zou zijn, de scheiding van licht en duisternis die 'in het begin' bestaan had weer zou kunnen worden hersteld. Van de eclecticici gingen na hun dood de zielen hemelwaarts langs de denkbeeldige kosmische as of zuil waaromheen de twaalf tekens van de Dierenriem cirkelden. Niet heel ver van de aarde werden die lichtzielen opgevangen in het schip van de maan: veertien dagen lang was de maan bezig ladingen lichtzielen in te nemen (de wassende maan!) om die dan in de volgende veertien dagen van 'afnemende maan' te lossen in de zon. Terwijl de maan daarna weer nieuwe lichtzielen ging verzamelen, bracht de zon de verzameling lichtpartikels verder omhoog naar de sfeer van de sterren. Daarom moet voor de manicheërs de nachtelijke hemel zo'n vertroostende aanblik hebben geboden: zij zagen daar het verlossingswerk al aan de gang. Uiteindelijk zouden in de niet al te verre toekomst alle lichtpartikels verzameld en naar de sterren overgebracht zijn. Dan kon de wereldbrand beginnen die 1468 jaar zou duren. Daarin zou de hele materiële wereld, inclusief het overgrote deel van de mensheid, worden verteerd om tenslotte als een zwarte klomp over te blijven, voor alle eeuwigheid gescheiden van de wereld van licht en geest waar de Uitverkorenen ingetreden waren.

H19. Opkomst, transformatie en ondergang van verlossingsreligies

A. De opkomst van mysterieculen vond plaats in de steden van het klassieke Griekenland (alleen in Eleusis al eerder, op z'n laatst in de 6de eeuw v.C.). Een sterke verbreiding ondergingen ze in de hellenistische tijd (met name Samothrake, de mysteriën van Dionysos, van de Moeder der Goden, van Isis) en in de Romeinse keizertijd (Mithras, Dea Syria e.a.). Die opkomst is grotendeels wel te verklaren uit individuele behoeften aan religieuze vervulling of troost, die in de 'onpersoonlijke' staats- of gemeenschapsreligies niet bevredigd kon worden. Daarbij kwam al gauw een zekere tweedeling van een religie voor ingewijden en een voor de massa, waarbij de ingewijden hun religieuze ervaring in de regel voor 'dieper' of 'hoger' aanzagen dan de publieke manifestaties van de traditionele religie. Sinds Plato maakten ook vele filosofen dat onderscheid tussen 'twee waarheden', één voor de dieper schouwenden en één voor 'de simpele massa'. Zo konden ook filosofische of quasifilosofische gedachten zich met de rituelen van mysterieculen verbinden en op een nog sterker individuele basis zelfs een soort 'filosofische' of mystieke verlossing propageren (in de Late Oudheid de lezers van het *Corpus Hermeticum* of de aanhangers van het Neoplatonisme) – maar die fenomenen horen al thuis onder de algehele 'transformatie van de mysterie- en verlossingsreligies in de Romeinse keizertijd. Toch zijn deze culen geen 'sekten' geworden, eenvoudig omdat hun aanhangers de staatsreligie en de culen van de traditionele gemeenschap óók accepteerden en erin participeerden (dat gold niét voor de christenen en verwante groepen in de keizertijd).

- B. De veranderingen of transformaties die het fenomeen van de mysterie- of verlossingsculen in de loop van de keizertijd en met name in de 3de eeuw ondergingen liepen in de meeste gevallen uit op een nog sterkere belofte van individuele hulp en steun van de godheid en dikwijls ook op beloften of suggesties omtrent een gelukkiger voortbestaan van de ingewijden of de gelovigen na de dood. Verschillende voorstellingen, ideeën en ontwikkelingen droegen daaraan bij:
 - religie en religieuze beleving lijken in de tweede en derde eeuw 'serieuzer'

geworden, zowel op het niveau van de staat (beschermgoden van het rijk, de vergoddelijkte keizer) als van het individu. Misschien omdat andere vormen van macht ongrijpbaar, wisselvallig of onbetrouwbaar geworden zijn, dient voor velen de goddelijke macht zich aan als alternatieve bron van hulp en steun;

- het gevoel van machteloosheid tegenover het Lot (het Fatum, de Sterren etc.): dat de individuele mens daar geen vat op heeft en de hulp behoeft van een goddelijke macht die hem bevrijdt of verlost (Isis, Mithras, Christus e.a.);
- de opkomst van de gedachte dat de godheid bepaalde ethische geboden oplegt en dat de ware vroomheid bestaat in het naleven daarvan: wie zich aan de godheid 'overgeeft' leidt voortaan een ander leven;
- verbreiding van de notie van 'openbaring' van hogere, religieuze kennis aan 'profeten', in de vorm van 'heilige teksten', en weer allereerst tot de ingewijden gericht (soms leidend tot de idee van speciale, esoterische kennis);
- verbreiding van dualistische wereldbeschouwingen (licht-duisternis, geest-materie, goed-kwaad) en ascetische idealen, ook voortbordurend op de oude tegenstelling 'ziel' (of 'geest') en lichaam, teruggaand op Pythagoras en Plato;
- de verbreiding van voorstellingen omtrent de onsterfelijkheid van de ziel, van een paradijselijk hiernamaals, en van een algehele ondergang (in de toekomst) van de bestaande materiële wereld;
- verbreiding van de gedachte dat het heilige of het goddelijke zich steeds meer in mensen (in bepaalde individuen: pagane 'goddelijke mensen', christelijke heiligen e.a.) openbaart, bij of in hen gesitueerd is, en niet of veel minder in tempels, offers, instituties of rituelen. Zulke mensen staan letterlijk dichtbij de goden of bij God – en dat geldt dan ook voor degenen die hen volgen en zich in hun nabijheid ophouden.

C. De ondergang van de pagane mysterieculen en verlossingsreligies in de vierde en vijfde eeuw staat niet los van de algemene religieuze verandering in de Late Oudheid: de transformatie van de pagane religiositeit in het algemeen en de opkomst van het christendom. Het christendom bezat zelf ook trekken van een mysterie- en verlossingscultus maar was tevens méér dan dat en daardoor uiteindelijk veel sterker dan zijn concurrenten. Het was exclusief waardoor het niet 'gecombineerd' kon worden met andere verlossingsreligies of de staatsreligie; het bood zijn aanhangers veel meer zekerheden en duidelijker geboden en verboden; het had een veel hechtere organisatiegraad dan andere religieuze 'verenigingen'; het was in de derde en vierde eeuw in het hele rijk (en in hoge mate uniform) aanwezig en kreeg dan ook een massale aanhang. Het christendom maakte aanspraak op een waarheidsmonopolie en bezat een zendingsdrang die het zijn aanhangers in principe onmogelijk maakte andersgelovigen als gelijkwaardigen te dulden. Toen Constantijn zich in de tijd van 310 tot 312 tot het christendom bekeerde en sindsdien zich als christelijk keizer presenteerde was daarmee het begin van het einde voor alle niet-christelijke religie binnen het Romeinse rijk (behalve voor het jodendom) in feite aangekondigd, ook al zou het tot in de zesde eeuw duren voordat het rijk inderdaad met behulp van een repressieve christelijke overheid praktisch volledig gekerstend zou zijn. In dat proces gingen ook de niet-christelijke mysterie- en verlossingsculen onvermijdelijk ten onder, grotendeels al vóór 400.

H20. De 'overwinning' van het orthodoxe of katholieke christendom

A. De tendens naar één religie voor het hele rijk:

- Het Romeinse rijk wordt in de loop van de tijd steeds homogener. Vanaf 212 heeft iedere vrije inwoner het Romeins burgerrecht. De vele vormen van het polytheïsme hebben in elk geval één religieuze praktijk gemeenschappelijk: het offeren. Een eerste vorm van rijkswijde 'eenheidsreligie' bestaat dan ook uit verplichte offers aan de staatsgoden (voor het eerst waarschijnlijk in 212 als 'dankoffer' van alle burgers voor het behoud van keizer Caracalla na de zogenaamde samenzwering van Geta). In 249/50 beveelt keizer Decius alle inwoners te offeren als smeekbede om goddelijke hulp in benarde tijden vol gevaarlijke barbareninvallen. Toch is alleen het brengen van offers nog geen bevredigende 'eenheidsreligie', want een gemeenschappelijke religieuze visie of ideologie ontbreekt grotendeels, terwijl een groeiende groep inwoners zich bewust aan het offeren onttrekt: de christenen.
- In plaats van het polytheïsme met zijn offers dient een alternatief zich aan: monotheïsme. Dat is bekend van joden en christenen, terwijl ook de Perzische koningen, de grote rivalen van de Romeinse keizers in de derde eeuw, in feite de hoogste god Ahura Mazda vereren als de monarch onder de goden, die de aardse monarch begunstigt en beschermt. Binnen het Romeinse rijk zijn er ook filosofen die in wezen een vorm van monotheïsme verkondigen. De keizers zelf kiezen een speciale goddelijke 'metgezel' (in de latere derde eeuw dikwijls de Onoverwinnelijke Zonnegod) die ook de rol van hoogste godheid overneemt. Bij de combinatie van één rijk en één keizer dringt een vorm van monotheïsme zich als 'rijksgodsdienst' haast vanzelf op. Het is keizer Constantijn de Grote (306/312/324 – 337) die de eenheid van rijk en keizer na een periode van verwarring en burgeroorlog herbevestigt én kiest voor het christendom als de monotheïstische religie die het rijk 'nodig heeft'. Dat Christendom had in de ogen van Constantijn ook zijn kracht bewezen door de zogenaamde Grote Vervolging onder keizer Diocletianus van 303 tot 311 uiteindelijk triomfantelijk te doorstaan. De christenen vormden een aanzienlijke bevolkingsgroep in de steden van het oosten van het rijk en ook in Rome en enkele andere steden in het westen, maar op het totaal van de rijks bevolking in 310 vormden ze zeker niet meer dan 10% (d.i. vijf tot zes miljoen mensen). Daarmee waren de christenen toen vermoedelijk al wel de numeriek grootste aparte religieuze groepering. Men zou kunnen zeggen dat Constantijns keuze voor de christenen daar uiteindelijk door bepaald geweest is. Dat de christenen zo talrijk geworden waren had alles te maken met de uit hun religieuze opvattingen voortvloeiende leefregels: geen abortus en geen infanticide, het opvoeden van alle kinderen en helpen van gebrekkige en zieke gemeenteleden, een levensstijl zonder seksuele en andere uitpattingen, onderlinge hulpvaardigheid in tijden van nood, zoals verzorging van weduwen, wezen en de zeer armen door de gemeente – bij elkaar regels die behalve bij de joden nergens anders in de Romeinse wereld consequent door bepaalde groepen geïmplementeerd werden. Die leefregels hadden over ruim twee eeuwen een exponentiële groei van het christendom te weeg gebracht, en praktisch zeker van het doorsnee christendom meer dan van heterodoxe groeperingen met hun vaak extreem ascetische praktijken. En het moet de numerieke kracht van dit christendom (naast zijn hechte *organisatie*, zijn uniforme aanwezigheid in alle provincies etc.) geweest zijn die het tot zo'n aantrekkelijke kandidaat voor de functie van rijks overkoepelende en monotheïstische religie maakte. Zijn monotheïstische theologie sanctioneerde beter dan enige andere het gezag van de (christelijk geworden) monarch op aarde. Dat diens onderdanen

geleidelijk aan ook bijna allemaal christenen zouden worden kwam dat gezag nog meer ten goede, want de Kerk predikte gehoorzaamheid aan de door God ingestelde heerser.

- Constantijn begunstigt vanaf 312 in het westen en vanaf 324 in het hele rijk de christelijke Kerk en discrimineert andere religies, maar verbiedt die laatste nog niet. Het verbod op andere religies buiten het (orthodoxe) christendom en het (gedulde maar gediscrimineerde jodendom) komt in de jaren 391-2 onder keizer Theodosius I tot stand. Ook dan zijn er niet onmiddellijk vervolgingen van andersgelovigen, wel wordt er zware druk op hen uitgeoefend. Pas onder Justinianus in de zesde eeuw worden alle andere groepen werkelijk uit de maatschappij uitgebannen (gedwongen bekeringen, soms een 'ondergronds' voortbestaan). Sinds Constantijn is de gelijkstelling burgers van het rijk en christenen (*Romani* en *Christiani*) overheersend geworden. Dat de ene religie van het rijk het christendom zou worden, lag in de vroege vierde eeuw in zekere zin voor de hand.

B. Waarom juist het orthodoxe christendom 'de winnaar' werd:

- Van de verschillende varianten van het christendom die er praktisch van het begin af aan hebben bestaan wordt na enige tijd die variant de hoofdstroom, en daarmee uiteindelijk de katholieke of orthodoxe Kerk, die zich het beste aan de omringende maatschappij heeft aangepast en het beste in staat is gebleken uit die maatschappij nieuwe aanwas te winnen. Het is wel niet toevallig dat de christelijke gemeente in Rome – al vroeg de grootste en rijkste gemeente – zich al in de loop van de tweede en derde eeuw gaat zien als maatgevend en leidinggevend voor de andere gemeenten en als het ware de politieke positie van Rome als rijks centrum wil omzetten in een algemeen kerkelijk leiderschap. Ook al erkennen vooral de Griekse gemeenten in het oosten van het rijk die aanspraak van Rome voorlopig niet (dat komt pas in de loop van de vierde eeuw), toch komt al in de tweede eeuw onder allereerst de Latijnse kerken van het westen de voorstelling op dat wat er in Rome geloofd of gedaan wordt eigenlijk de 'algemene' (katholieke) Kerk kenmerkt. Rome propageert daarbij de idee dat de christelijke Kerk geen gemeenschap van 'heiligen' of 'volmaakten' is, maar in principe alle bewoners van het rijk zou moeten omvatten – joden, verstokte heidenen en ketters moesten natuurlijk buiten de Kerk blijven, zolang zij zich niet bekeerden – zodat op den duur de christelijke gemeenschap en het Romeinse rijk met elkaar samen zouden vallen. Voorbeelden van deze aanpassing aan de omringende maatschappij:
 - de Kerk dringt aan op kinderdoop: niet alleen moeten de volwassenen de doop niet tot het laatste moment uitstellen maar zich vroeg laten dopen om vervolgens 'christelijk' te leven, ook moeten de kleinste kinderen al gedoopt worden, zodat de Kerk zoveel mogelijk mensen in zich opneemt (in de latere vierde eeuw wordt die kinderdoop gerechtvaardigd met het argument van de erfzonde: ook zuigelingen zijn volgens Augustinus al zondig en moeten dus gedoopt worden om niet voor eeuwig verloren te gaan.
 - tegenover de Kerk van Noord-Afrika die de heiligheid van de priesters benadrukt (en bijvoorbeeld eist dat iemand die door een 'onheilige' priester gedoopt is, opnieuw gedoopt moet worden) houdt Rome vast aan de heiligheid van de sacramenten (zoals de doop): de handeling zelf is door de Heilige Geest geheiligd en dus altijd geldig, zelfs al is de bediener van de sacramenten een zeer zondig mens. Evenzo is de Kerk van Rome bereid afvallige

christenen na boetedoening weer op te nemen, waartoe de Noord-Afrikaanse christenen niet of alleen met de grootste moeite bereid zijn. De stellingname van Rome maakte verdere groei van de Kerk mogelijk, de 'scherpslijperij' van Noord-Afrika had, indien algemeen nagevolgd, in de praktijk eerder tot haar inkrimping kunnen leiden.

- het doorsnee Christendom accepteert de bestaande maatschappelijke verhoudingen met al hun verschillen tussen rijk en arm en tussen vrijen en slaven. Wel predikt het naastenliefde en een rechtvaardige behandeling van de 'zwakkeren', maar géén radicale veranderingen in maatschappelijke structuren. Vrouwen, die aanvankelijk een belangrijke rol in de gemeenten gespeeld hadden, worden daaruit geleidelijk teruggedrongen. Vanaf de tweede eeuw horen we ook van christelijke soldaten.
- de opbouw van de kerkelijke organisatie met zijn rangen van geestelijken (de hoogste drie: diakenen, priesters en één bisschop per gemeente) weerspiegelt ook in belangrijke mate de hiërarchisch opgebouwde maatschappij. Zo ook de strenge discipline die door de kerkelijke leiding over de gemeenteleden wordt uitgeoefend.

C. Het orthodoxe christendom biedt (in elk geval ogenschijnlijk) meer vastheid en autoriteit in geloofszaken dan andere christelijke (en niet-christelijke) stromingen:

- Het orthodoxe christendom heeft het beste (het meest consistente, begrijpelijke en volgens velen op overtuigende teksten, openbaringen en profetieën gebaseerde) 'Verhaal' over de Schepping, de Kosmos, de plaats en bestemming van de Mens, het Hiernamaals en het Einde der Tijden. Het orthodoxe christendom verklaart alles – en op een tamelijk begrijpelijke wijze, veel eenvoudiger en overtuigender dan bijvoorbeeld de 'verhalen' over eonen en andere geestelijke entiteiten van vele gnostici.
- Het orthodoxe christendom is veel duidelijker dan vrijwel alle andere richtingen over het lot van de mens: de dood, de lichamelijke (!) wederopstanding, de hel en de hemel.
- Evenzo is het orthodoxe christendom veel duidelijker over de rol (en de macht) van Satan en de demonen, die uiteindelijk moeten wijken voor Christus en de heiligen.
- Het orthodoxe christendom laat weinig ruimte voor individuele mystiek of individueel contact met het heilige, buiten de Kerk om. De katholieke of orthodoxe Kerk houdt staande dat er buiten haar geen heil mogelijk is. Door de erfzonde is elk mens belast; bovendien schiet ook iedere christen uiteindelijk te kort in zijn poging om het gebod tot in principe grenzeloze naastenliefde uit te voeren. Dat tekortschieten leidt tot een permanent zondebesef dat alléén door de doop en een leven in gehoorzaamheid aan de christelijke geboden, belichaamd in de Kerk, te dragen is in de hoop op vergeving na dit leven. Die hoop kan alleen door de Kerk worden geschonken (en met de sacramenten bekrachtigd)
- Binnen het orthodoxe christendom en anders dan in verscheidene sektarische groepen, zeker anders dan onder vele gnostici, worden de waarheden van het geloof door de Kerk bemiddeld, dus aan de gelovige voorgehouden. Die laatste kan ze op eigen kracht niet vinden en moet eenvoudig geloven omdat de Kerk die waarheden bezit dankzij de apostolische successie van bisschop op bisschop, teruggaande op de apostelen van Christus zelf. Het is volgens Augustinus (ca. 400) dan ook alleen het gezag van de Kerk en níét het zelf lezen in de evangeliën dat hem van de waarheid

van het christelijk geloof overtuigt. In het alles overheersende kerkelijke gezag (later gecentreerd in de autoriteit van de bisschop van Rome) mag men tot op zekere hoogte een weerspiegeling zien van het gezag van het imperiale Rome en het Romeinse legalistische denken. Het maakte ook in belangrijke mate de aantrekkingskracht van deze Kerk voor de christelijke keizers uit en bevorderde daarmee haar werelds succes.

Bibliografie

Bibliografie bij 1 t/m 10:

- Beck, R., *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford 2006
- Bernabé, A. & J. San Cristóbal, *Introductions for the Netherworld: the Orphic Gold Tablets*, Leiden 2008
- Betegh, G., *The Derveni Papyrus: cosmology, theology and interpretation*, Cambridge 2004
- Borgeaud, P., *Mother of the Gods: from Cybele to the Virgin Mary*, Baltimore 2004
- Bowden, H., *Mystery Cults in the Ancient World*, Londen 2010
- Burkert, W., *Ancient Mystery Cults*, Cambridge Mass. 1987
- Cole, S.G., *Theoi Megaloi: the Cult of the Great Gods at Samothrace*, Leiden 1984
- Cosmopoulos, M.B. (ed.), *Greek Mysteries: the archaeology and ritual of ancient Greek secret cults*, Londen 2003
- Donalson, M.D., *The Cult of Isis in the Roman Empire: Isis Invicta*, Lewiston 2003
- Lane, E.N. (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in memory of M.J. Vermaseren*, Leiden 1996
- Meyer, M.W., *The Ancient Mysteries. A sourcebook*, San Francisco 1987
- Nilsson, M.P., *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund 1957
- Price, S.R.F., *Religions of the Greeks*, Cambridge 1999
- Rives, J.B., *Religion in the Roman Empire*, Oxford 2007
- Roller, L.E., *In Search of God the Mother: the Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley 1999
- Ruck, C.A.P., *Sacred Mushrooms of the Goddess: the Secrets of Eleusis*, Londen 2006
- Seaford, R., *Dionysos*, Londen 2006
- Takács, S.A., *Isis and Serapis in the Roman World*, Leiden 1995
- Wasson, G.R. & C.A.P. Buck, A. Hoffmann, *The Road to Eleusis. Unveiling the secret of the mysteries*, New York 1978

Bibliografie bij 11 t/m 20:

- Ashbrook Harvey, S. & D.G. Hunter (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford 2008
- Broek, R. van der & G. Quispel, *Corpus Hermeticum. Ingeleid, vertaald en toegelicht*, Amsterdam 1990
- Broek, R. van der, *Het Hermetisme in de Oudheid. Inleiding. Teksten. Commentaren*, Amsterdam 2006
- Fowden, G., *The Egyptian Hermes. A historical approach to the late pagan mind*, Princeton 1986
- Hadot, P., *Plotinus or the Simplicity of Vision*, Chicago 1993

- Harnack, A. von, *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott*, Leipzig 1924 (2)
- King, K.L., *What is Gnosticism?* Cambridge Mass. 2003
- Lane Fox, R., *Pagans and Christians in the mediterranean world from the second century AD to the conversion of Constantine*, Londen – New York 1986
- Meijering, E., *Geschiedenis van het vroege Christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam 2004
- O'Meara, D.J., *An Introduction to the Enneads*, Oxford 1992
- Rudolph, K., *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*, Göttingen 1980
- Quispel, G., *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus. Ingeleid, vertaald en toegelicht*, Amsterdam 1996